

К. 5817

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ТА ОБЛАСНОГО
ХАРКІВСЬКОГО ПРАВЛІННЯ СПІЛКИ
РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

3

1935

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

З М І С Т

	Стор.
Гасем Лагуті — Тарасу Шевченкові. Поезія	3
Ом. Розумієнко — Злам. Повість (продовження)	6
Едуард Багрицький — Тарас Шевченко. Поезія	57
Анатоль Шиян — Світляки. Оповідання	58
Ніколай Ушаков — Київ. Поезія	75
Беймбек Майлін — П'ятнадцять дворів. Оповідання	77
Н. Щербина — Думи Карачайки. Поезія	113
Олекса Рублевський — Іспит. Оповідання	116
Постанова бюро Харківського окружкому КП(б)У	124
Мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника Т. Г. Шевченкові	127
А. Хвиля — Пролетаріат збудував пам'ятник Т. Г. Шевченкові	150
Гнат Сінько — Викорінити націоналістичне спотворення рукописної спадщини Т. Г. Шевченка	155
В. Гордон — Великий науково-культурний заклад	164
О. Жданович — Про маленьку книжку з великими завданнями	170
Література, мистецтво, наука	193

Т. Г. Шевченко
Автопортрет (олія — 1840 р.)

ТАРАСУ ШЕВЧЕНКОВІ

ВІДПОВІДЬ НА „ЗАПОВІТ“

Встань, за Вкраїну замучений
З ночі, з могили встань!
Всесвіт освітлено з кручі
Сяйвом Дніпра твого — глянь!

Встань, подивися — де злидні?
Гніт у краю твоїм де?
Раб учорашній — сьогодні
Вільно і весело йде!

„Малой Росии“ немає,
Львиця трощить ланцюги,
Ім'я України Червоної
Славлять моря й береги.

Встань і над синім обшаром
Вільним орлом кружляй.
Бачиш — достатком і щастям
Квітне твоя земля.

Заклик пророчий почуто,
Бачиш — народ твій устав.
Лисом наляканим ворог
Кинув долини й міста.

Вирвав неволі коріння
Жовтеня залізом руки.
Браття проснулись. Прокинься ж,
Сам хоч на мить прокинься!

Збито руками народа
Меч, що носився мов крук.
Збито — і катові плечі
Зовсім позбулися рук.

Встань і побачиш ти нині —
Мати твоя стара
В спілці народів — перлина
Юних республік сестра.

Степ України кохаеш
Нині не тільки ти.
Всім пролетаріям світу
Має Дніпро твій світить.

Води його на пороги
Потом батрацьким текли.
Води, що власною кров'ю
Щедро народ твій долив,

Нині побід водоспадом
Поять поля далини
Й квітне твоя Україна
Садом труда весняним.

В лютих боях за вітчизну
Часто один ти ставав.
Знай: боронить її стане
Сила труда світова.

Голос живий і могутній!
Ти крізь віки не замовк.
Ім'я і заклик Тараса
В наших серцях несемо!

Це ж і мою вітчизну
Круки шматують на кров.
Хоч під крилом Радо - влади
Притулок сам я знайшов.

Тільки і тут мені сняться,
Сняться і вдень і вночі
Тисячі рук у кайданах,
В ярмах — ший тисячі.

Та над примарами чорними
Зводить світанок чоло.
Бачу — встає над Іраном
Прапор багряним крилом.

Леніна ділом здобуто
Волю, Україно, твою,

Завтра і Іран, вірю,
Ввійде в радянську сім'ю.

В свято на землях Ірана,
Славлячи вільний Шіраз —
В братній сім'ї пом'янемо
Ми тебе, рідний Тарас.

З іранської переклав
Терень Масенко

З Л А М

ПОВІСТЬ¹

6

У наметі, що правив на бригадній стоянці за червоний куток, зібралася молодь. Над макетом польової бригадної стінгазети схилилися Настя Гаюрина, Петро Лобода і трохи поодаль сидів Петро Книшенко.

Петро Книшенко високий з "себе, кремезний паруб'яга. Коли візьметься до роботи як слід, то робить добре. Що на копнінні першого дня відстав трохи від Лободи,— тепер почував себе ніяково. Проте, відставши від найпередовішого, він обігнав не одного.

Надворі місяць обілляв молоком свіжі, нещодавно підстрижені стерні й пшеницю, ще досі недоторкувану косою. Угорі радо собі виблискували золотою монетою зорі. А легенький вітерець із Закубанських гір ледь-ледь тормошив легенькі полотна тонкого намету.

Старі уклалися спати. З молоді дехто блукав по безкрайому надвір'ю, а ці ось зайшли сюди. Для молоді ота денна робота, коли довелося чимало і руки натрудити, і м'язи напружити, з заходом сонця ніби канула в безвість. Утома десь відлетіла геть. Сили молоді, юнацькі буяли в них, переборюючи денну втому. Юність же. Спало кип'яче сонце, дмухнув свіжий, прохолодкуюватий вітер— і втоми як не було. Надворі ходять собі парами попід пшеницею, воркочуть тихо молодечих слів, ніби ото в станиці на площі чи на тротуарі.

В наметі zostалися тільки трое. Микола Левіч проглянув усі подані дописи до стінної газети і собі пішов на спочинок. Тепер Настя, заново перечитуючи їх, вголос диктувала Лободі, а той рясними літерами, ніби разочок намиста, накидав слова на папері готового макету.

Коли дійшли до допису, де говорилося, що Микола Васильович Книш на роботі працює гірше від інших, Настя злегка почервоніла. Йй стало трохи ніяково. Перед нею сидить його

¹ Початок дивись „Червоний Шлях“, № 2 за 1935 р.

син і хто-зна як про це думає. Вона на мить, відірвавшись від того допису, уставилася в очі Петрові своїми голубими глибокими очима.

— Петре!—тихо окликнула його.

На оклик Книщенко відірвався від дописів, де чогось шукав для статті.

— Ну?—тихо спитав у неї.

— Тут така справа...—І зам'ялася знову, не придумавши враз: чи говорити їй, чи не треба? Може краще б підсунути мовчки Лободі, хай би переписав так?

— Кажи.

— Та...

— Коли не хочеш сказати, то нащо було звертатися?

„Говорити, чи ні?—подумала ще.—Адже він член редколегії і повинен про те знати також“.

Трохи нахилилася над столом ближче до Петра, ніби хотіла приховати якусь таїну від Лободи, і майже пошепки проговорила:

— Батька твого,—показала на шматочок паперу,—торкається. І не хвалять. От я й не знаю...

Обличчя в Петра налилося кров'ю. Він нічого не сказав. Насті і голову похнюплено опустив униз. Бачачи те, Настя своєю рукою торкнула за руку його. Потім, прямо глянувши в очі, продовжувала доводити до кінця недокінчену думку.

— Це ж правда, Петре. Батько твій не тільки від сина, а й від багатьох відставав на роботі. Аж двома постатями поступився іншим.

— Так...

Петрові було неприємно й соромно перед товаришами.

— Доведеться писати,—знову до нього Настя.

— А я хіба що? Коли є стаття, то й...

А сам знову нагнув голову низько над столом. Уткнувся поглядом в якийсь рядок слів на папері. Сам розумів, що протестувати немає чим, що батько таки працював гірше від інших. Але ж батько...

— Пиши!

Коли Лобода устиг покласти текст разочком літер на колонці макету, Настя знову заглянула Петрові в очі.

— Я знаю, Петре, тобі б цього не хотілося. Усі ж обирали тебе до нашої редколегії. Знатимуть, що й ти тут приймав участь, але...

Лобода, що досі працював мовчки, тепер одірвався від роботи і, бажаючи примирити обох, проговорив врозумляюче:

— Облиште це. Коли й над цим так довго думати, тоді не слід було приступати до діла.

— Воно і я так думаю,—спохватився Петро,—але... ви ж знаєте мого батька...

Писали далі.

Газету вивісили другого дня по обіді.

Перша закінчила молодь, і вона перша підійшла до стінної газети. Хутко переглянувши звідомлення про виробіток, котрийсь із найспритніших натрапив на колонку з статтею про Книша.

— Ого-о!

Припадали туди очима. Хутко пробігали статтю з краю в край, верталися знову й читали наново. І докіль старіші дообідали, молодь уже встигла перечитати її кілька разів.

А Павло Кибченко—і такий же вертлявий він та проворний!—вихопився вперед і голосно гукнув:

— Дядьку Книш, а йдіть бо сюди!

Книш поклав ложку. Сам ураз почервонів, ніби хтось йому шепнув, що там про нього написано.

— Чого?—спитав голос Кибченка.

— Ідіть сюди, прочитайте, що тут про вас.

На це Книш не сказав нічого. Повернувся назад до миски і вже мляво докінчував обід. Не знав ще, що саме там хтось устругнув, а вже був певний, що, мабуть, про його роботу.

Кибченко може б кликав і ще, та його обірвав Микола Левіч.

З колгоспників, хто тільки дообідав, підводилися й підходили до стінної газети...

Звідти доносилася голосна балачка, сміх, регіт. І регіт той уже гострим ножем полюсував Миколу Васильовича, садив його на шпичаки. Мабуть тому він і закінчивши обідати ураз не пішов до газети, хоч як кортіло довідатися про написане. По обіді він полежав трохи в холодку під гарбою, виждав, докіль там розійшлися, і вже потім почелепав туди.

З правого боку в крайній колонці під газетним наголовком йому кинулося в очі:

„МИКОЛО КНИШ, ПІДТЯГНИСЯ“

Книшеві макоцвітом ударило в обличчя. Згодом переміг себе. Підвів під наголовок вказівного пальця правої руки і, водячи так з рядка на рядок, читав шепотом разючі слова статті.

Книшеві хотілося враз зірвати газету, розірвати її на шмаття. Хотілося зірвати її, кудись утопити, щоб таку ганебну пляму зітерти з лиця. Руки тяглися до злочину. Хотілося, коли так з нього посміялися, наробити лихого всім. Не зробив цього тільки тому, що недавно сам був свідком громадського суду в колгоспному будинку над подібним учинком.

Одійшов убік, заховавши перекошену лють на лиці. На сина, що його обрано до редколегії, сердився найбільше. На його думку, він міг запобігти цього. Адже він, член редколегії, міг уникнути, міг виступити проти й не допустити.

„Хай ото вже сказали про мляву роботу на зборах. Нащо тоді було ще давати до стінгазети. І тож, видумав хтось,—думав собі йдучи назад.— Це якийсь молокосос надумався мене підігнати. Жди від них доброго“.

Під гарбою, де наслано на драбинки вгорі пшеницю, щоб не допікало сонце, засунув далі голову, намагався заснути. Та сон не йшов до нього. Думки клопітливі відтягували йому повіки одну від одної, не давали й кліпнути.

* * *

Петро хоч і погоджувався принципово, що ледарів та симулянтів слід плямувати, а от за батька йому негаразд. Знав же, що він поміж іншими відставав, що працював гірше, а от стаття в газеті непокоїла його. Ніяково ставало перед батьком. Почував себе перед ним якось негаразд, ніби всьому виною був тільки він. Ще по обіді, коли проходив повз батька, опустив очі додолу. І на роботі, коли батько з косаркою проїжджав повз нього — одвертався в сторону або навмисне на той час робив щось в протилежному боці.

А ввечері, перед тим як лягати спати, Микола Васильович відкликав сина.

— Сюди йди! Іть я з тобою про щось хочу говорити.

Петро підійшов. Зупинилися обидва край найдалшої косарки. Мить якусь стояли мовчки. Батько дивився на сина сердитими очима, а той поточив свої в землю. Нарешті, можливо ніч була тому в допомозі, Петро й собі глянув у вічі батькові. Гостро прийняли поглядами один одного, все ще стоячи мовчки.

— Іть це що воно? — перший сказав до сина батько.

У голосі його нерівність і невпевненість, ніби там застряли круті вузли від порваної бичови. Коли говорив, слова в нього виходили як кризь дріж.

— А що? — тільки й насмівився спитати Петро.

Тепер він ніби трохи очуняв. Стояв проти батька і намагався не стушовуватися, дивитися йому прямо в очі.

— Як то що? Ти там у редакції. А проти батька нащо таке прописав у газеті?

Що може сказати йому Петро? Чи він міг один заперечити, хоч би й намагався був те зробити? Адже товариші його могли не послухати і не послухали б напевно. До того ж, чи він міг заперечувати? Хіба він сам принципово не був за те, щоб писати про всі непорядки, щоб показувати, хто як на роботі? І того, що зробили його товариші, що написали проти його батька, він не міг заперечувати.

Газету вивісили другого дня по обіді.

Перша закінчила молодь, і вона перша підійшла до стінної газети. Хутко переглянувши звідомлення про виробіток, котрийсь із найспритніших натрапив на колонку з статтею про Книша.

— Ого-о!

Припадали туди очима. Хутко пробігали статтю з краю в край, верталися знову й читали наново. І докіль старіші дообідали, молодь уже встигла перечитати її кілька разів.

А Павло Кибченко—і такий же вертлявий він та проворний!—вихопився вперед і голосно гукнув:

— Дядьку Книш, а йдіть бо сюди!

Книш поклав ложку. Сам ураз почервонів, ніби хтось йому шепнув, що там про нього написано.

— Чого?—спитав голос Кибченка.

— Ідіть сюди, прочитайте, що тут про вас.

На це Книш не сказав нічого. Повернувся назад до миски і вже мляво докінчував обід. Не знав ще, що саме там хтось устругнув, а вже був певний, що, мабуть, про його роботу.

Кибченко може б кликав і ще, та його обірвав Микола Левіч.

З колгоспників, хто тільки дообідав, підводилися й підходили до стінної газети...

Звідти доносилася голосна балачка, сміх, регіт. І регіт той уже гострим ножем полюсував Миколу Васильовича, садив його на шпичаки. Мабуть тому він і закінчивши обідати ураз не пішов до газети, хоч як кортіло довідатися про написане. По обіді він полежав трохи в холодку під гарбою, виждав, докіль там розійшлися, і вже потім почелепав туди.

З правого боку в крайній колонці під газетним наголовком йому кинулося в очі:

„МИКОЛО КНИШ, ПІДТЯГНИСЯ“

Книшеві макоцвітом ударило в обличчя. Згодом переміг себе. Підвів під наголовок вказівного пальця правої руки і, водячи так з рядка на рядок, читав шепотом разучі слова статті.

Книшеві хотілося враз зірвати газету, розірвати її на шмаття. Хотілося зірвати її, кудись утопити, щоб таку ганебну пляму зітерти з лиця. Руки тяглися до злочину. Хотілося, коли так з нього посміялися, наробити лихого всім. Не зробив цього тільки тому, що недавно сам був свідком громадського суду в колгоспному будинку над подібним учинком.

Одійшов убік, заховавши перекошену лють на лиці. На сина, що його обрано до редколегії, сердився найбільше. На його думку, він міг запобігти цього. Адже він, член редколегії, міг уникнути, міг виступити проти й не допустити.

„Хай ото вже сказали про мляву роботу на зборах. Нащо тоді було ще давати до стінгазети. І тож, видумав хтось,— думав собі йдучи назад.— Це якийсь молокосос надумався мене підігнати. Жди від них доброго“.

Під гарбою, де наслано на драбинки вгорі пшеницю, щоб не допікало сонце, засунув далі голову, намагався заснути. Та сон не йшов до нього. Думки клопітливі відтягували йому повіки одну від одної, не давали й кліпнути.

* * *

Петро хоч і погоджувався принципово, що ледарів та симулянтів слід плямувати, а от за батька йому негаразд. Знав же, що він поміж іншими відставав, що працював гірше, а от стаття в газеті непокоїла його. Ніяково ставало перед батьком. Почував себе перед ним якось негаразд, ніби всьому виною був тільки він. Ще по обіді, коли проходив повз батька, опустив очі додолу. І на роботі, коли батько з косаркою проїжджав повз нього—одвертався в сторону або навмисне на той час робив щось в протилежному боці.

А ввечері, перед тим як лягати спати, Микола Васильович відкликав сина.

— Сюди йди! Іть я з тобою про щось хочу говорити.

Петро підійшов. Зупинилися обидва край найдальшої косарки. Мить якусь стояли мовчки. Батько дивився на сина сердитими очима, а той поточив свої в землю. Нарешті, можливо ніч була тому в допомозі, Петро й собі глянув у вічі батькові. Гостро пройняли поглядами один одного, все ще стоячи мовчки.

— Іть це що воно?—перший сказав до сина батько.

У голосі його нерівність і невпевненість, ніби там застряли круті вузли від порваної бичови. Коли говорив, слова в нього виходили як кризь дріж.

— А що?—тільки й насмівився спитати Петро.

Тепер він ніби трохи очунав. Стояв проти батька і намагався не стушовуватися, дивитися йому прямо в очі.

— Як то що? Ти там у редакції. А проти батька нащо таке прописав у газеті?

Що може сказати йому Петро? Чи він міг один заперечити, хоч би й намагався був те зробити? Адже товариші його могли не послухати і не послухали б напевно. До того ж, чи він міг заперечувати? Хіба він сам принципово не був за те, щоб писати про всі непорядки, щоб показувати, хто як на роботі? І того, що зробили його товариші, що написали проти його батька, він не міг заперечувати.

Сам відчув як почервонів перед батьком. Відвернув лице в сторону так, щоб він не бачив, щоб хоч на місяцеві воно йому не відблискувало ясно.

— Я... Еге. Я в редколегії.

Ступив на крок назад, бо помітив, що батько підходив усе ближче до нього.

„Чи не вдарити хоче?“ — подумав Петро.

Ще відступив, але намагання даремні. Батько переставив ноги й просунувся вперед, підступаючи до сина. За мить він ухопив його за рукав.

„От розходився. Може й усамділі битись надумає? Не дамся однаково“.

Але батько сина не вдарив. Підтягнув його ближче. І майже над саме вухо спитав:

— Скажи, який це сукин син устругнув?

— Не маю права.

— Що? — майже заревів Микола Васильович.

— Що сказав. Закон такий. Член редколегії не повинен видавати того, хто написав. За це можна попасти під суд.

— А-а-а... Так і ти на мене?

Петро задки-задки від батька і хода. Рвонув бігом з місця. Засапаний хутко підскочив до кола і бистро сів у гурт. На лиці він був неспокійний і трохи пополотнілий. Глянувши на нього, товариші догадалися, що тут щось негаразд, що з ним трапилося щось недобре.

— Що сталося? — спитав у нього Левіч.

— Ат! — і махнув рукою.

— Та що? Кажі.

— Нічого.

Коли оглянулися кругом, батька його тут не було.

— Чи не з батьком яка неприємність?

— Може тебе через статтю? — напосідливо не відставали товариші, бажаючи довідатися про причину стурбованості.

Настя нагнулася над саме його вухо й поспитала про те ж шепотом. Але і їй нічого не сказав Петро. Якось крадучим зором поглядав то на того, то на того з товаришів, а слова не говорив жодного.

— Та ти кажи.

До вогню тим часом підходив Микола Васильович, розлючений і схвилюваний.

Перша запримітила його Настя і, нагнувшись, проговорила щось тихо до Левіча над вухо. По тому Левіч підвівся, взяв за руку Петра Книшенка і, навмисне голосно, щоб почув Микола Васильович, проговорив до всіх:

— Ану, бригадире і комсомольці, ходімо зо мною!

Вони, одійшовши від табору, сіли собі коло одної з найближчих копиць. Через голови молоді Левічеві видно було, як коло табору старіші гуртом оточили Миколу Васильовича, про щось у нього розпитували, а він їм розповідав піднесено, широко розмахуючи руками.

— Так,— обізвався Левіч, щоб привернути більше уваги. Дорогою він уже розпитав у Петра про те, що трапилося у нього з батьком.

Усі звернули увагу на Левіча, чекаючи його слова.

— Ось що,— почав він, коли кілька пар очей пильно дивилися на нього. Тут вийшла одна неприємна річ.

На одну секунду спинився. Своїми очима, в примісячній сляві, оббіг по обличчях присутніх. Ті сиділи мовчки.

— Подано до редколегії статтю. Там, та ви всі читали, зачеплено Петрового батька. Стаття, бачите, пішла своїм порядком. Попала якраз у точку. І коли вона непокоїть так багато самого Книша, то це вже доводить про її користь.

Раптом притих. Повернув голову до бригадира й по коротенькій паузі спитав у нього:

— Як ти, Грицько, чи правду я говорю? Чи після обіду Петрів батько працював краще, ніж було до того?

— Так,— відповів бригадир.— Хоч з усього видно, що він на когось дуже сердитий.

— От. А треба не забувати, що стаття в газеті— це ще не все. Це добре, що вона попадає в точку. Та цього малувато. Треба більшого. І те мусимо доробити ми всі. В першу чергу воно торкається нас.

Ловили уважно кожне слово старого комуніста, випробуваного роками на фронтах громадянської війни. Слухали його всі, бо знали, що Микола Дмитрович брехні не любить, що коли говорить, то вже не аби говорити. І тим, що його знали, що він коли з ким говорив, то не на вітер кидав слова,— його тепер слухали уважно.

— Перед нами важка задача. Ми, підучуючися сами, мусимо перевиховувати колгоспників. А перевиховувати й старих— це не легка справа. Проте, ми мусимо працювати. Цього вимагає від нас наша ж, рідна нам справа.

Він на мить замовк. На повні легені вдихнув у груди свіжого повітря, обвів очима всіх присутніх, з якими йому доводиться працювати, враховуючи сили кожного, і тоді знову до них:

— Так! Працювати треба багато. У старіших старовина кріпко держиться в головах, і її так скоро не виживеш звідти. Те, що вкладалося віками, випадає теж не за мить, бо процес викорінення старих звичок затяжний і важкий.

Що почав Левіч здалека, те дарма. Знали: чим глибше пи-

тання хоче розв'язати він, то глибше захопить і вступне слово. На тлі отак - о підведеного його слова стають ще виразніші, ще зрозуміліші.

— Так-то! Чому більшовики перемогли? — раптом перейшов він до іншого. — Чому Червоної армії не перемогли ні астраханські сипучі піски, ні голод, ні холод, ні добре озброєне на чужоземний капітал військо, на чолі з вимуштрованими генералами та офіцерами? Ви думаєте, нам легко було? Ви от молоді ще, нічого того не знаєте. А мені, коли особливо скрутно в чомусь стає, пригадую враз піски. І кожного разу пригадую їх, коли зустрічаю щось скрутне чи тяжке.

... І тоді спливає перед його очима картина боротьби за Червону Кубань. Спливає ота мандрівка довга-довга, коли відступали від білих у піски астраханські, сипучі, голодні, ідучи на Царицин...

— Та ви знаєте, — говорять до комсомольців Левіч, — що ми по кілька день не бачили ні води, ні хліба, ні їжі хоч абиякої! Було, голодом виморений, присядеш ото десь серед пісків і пригадуєш про хліб: — „Який він? Який він той хліб? Чи бачив, чи знав його я хоч коли за життя? Що воно таке хліб?“

Коли говорить це, приплющує очі. І тоді присутнім помітно, що думками товариш Левіч тепер перенісся кудись далеко, туди, де їм, присутнім тут, не довелося бувати.

Сидять і слухають старшого товариша молоді колгоспники. Слухають, що говорить їхній парторг, старший, бувалий товариш.

— Так, було. Не те, щоб їсти, а вже не придумаєш і який він є. І все ж, ми перемогли. А чому перемогли? Тому, що вірили, що знали до чого йдемо, за що боремося. Знали, що боремося проти всього старого, за краще майбутнє. Правда, ми не всі чітко собі уявляли нове, не всі знали, яке саме воно буде, але вірили в нього. І глибоко вірили, до кінця! Чого не розуміли, те відчували нутром. І того вже було досить, щоб переносити все, щоб потім безупинно йти вперед, щоб перемогти. І перемогли!

Переставив одну ногу, що на неї було спирався, а другу підставив під себе. Коли переступав, руками торкнувся об край копиці. Натрапив якраз на колосся і витяг їх кілька наперед.

— А тепер, бачите, скільки ми маємо свого хліба? Нашого хліба, колективного! А до колективу ми теж не зразу прийшли. Для того потрібен був час і геть довгенький, докіль влада та партія остаточно завоювали на свою сторону основну масу трудящих селян. Тепер цього вже досягнуто.

Розтер у руці колосок. З нього висипалися зерна повні, пузаті. По одинці викидав їх Левіч собі в рот і лузав, як олійне насіння. Мить якусь помовчав, ніби собі й іншим дав перевести дух.

— Так. Багато чого вже досягнуто. Та це ще не все. Господарювати ми стали по-новому, а людей ще дуже багато посталося із старими, давніми, прищеплюваними сотнями років звичками. І вони дуже часто нам дають знати про себе. Коли жили осібно, тоді берегли все. Хазяїн, було, мені кожного разу накладе по шиї, як я чи огріх припущу, чи в граблях загублю який зуб. І в роботі хватили все, щоб найскоріше та найкраще зробити. За те, щоб упоратися раніш один перед другим змагалися. Бо тоді вважали, що це моє, що я роблю на себе, що мені хтось не поробить і не дасть. А от тепер за колгоспне, що воно ж наше, тепер так ще не дбаємо чи, вірніше, не всі однаково дбаємо. А ми повинні в цьому показувати приклад.

Перезирнувся з товаришами: чи слухають вони його, чи пускають його слова сновигати з гінкими вітрами.

Слухають.

— А тепер до самого діла. Редколегія не має права викривати прізвища автора, коли він сам на те не дав згоди. Ми знаємо тільки, що в нашій польовій стінгазеті є член редколегії Петро Книшенко. І за те, що він не затримав матеріала про свого батька—а його пропустити треба було—батько Петра мало не побив тут же на степені.

Раптом усі перевели погляд на Петра, цього сьогоднішнього іменинника, що його тепер розглядали так, ніби раніше ніколи не бачили.

Петро, помітивши ці погляди на собі, чи то від сорому, чи так від чого, свої очі опустив униз і сидів мовчки.

— Он воно що!—насторожилися товариші.

— Ого, куди завернув.

— Так ти,—сипнув Петра за рукав Кибченко Павло,—мало не постраждав сьогодні?

— Одстань,—сердито вирвав руку від нього Петро.—Не в'язни.

Молодь почала жартувати. Та Левіч не дав звести питання на шуточки, подратувати Петра.

— Коли б ми заспокоїлися на тому, що батько вилає сина,—говорив він далі,—то чого ми тоді варті. Нам треба на цьому прикладі організувати громадську думку. Слід зробити так, щоб на цьому мобілізувати колгоспників на найліпше виконання плану, на виховання в колгоспників соціалістичної свідомості, на певний злам старих, давніх, уже заржавілих звичок. Подбати за виховання і самих себе, і всіх колгоспників. Це тяжко. Знаю, Ленін колись говорив, що „сила звичок є найстрашніша сила“. Проте, непереборимого нема. І ми мусимо боротися усякими методами проти сили звичок, іти в авангарді і вести за собою колгоспні маси.

— Правильно!—спохватився Петро Лобода, і сам по тому густо почервонів, подумавши, що тут його потвердження зайве.

тання хоче розв'язати він, то глибше захопить і вступне слово. На тлі отак - о підведеного його слова стають ще виразніші, ще зрозуміліші.

— Так-то! Чому більшовики перемогли? — раптом перейшов він до іншого. — Чому Червоної армії не перемогли ні астраханські сипучі піски, ні голод, ні холод, ні добре озброєне на чужоземний капітал військо, на чолі з вимуштрованими генералами та офіцерами? Ви думаєте, нам легко було? Ви от молоді ще, нічого того не знаєте. А мені, коли особливо скрутно в чомусь стає, пригадую враз піски. І кожного разу пригадую їх, коли зустрічаю щось скрутне чи тяжке.

... І тоді спливає перед його очима картина боротьби за Червону Кубань. Спливає ота мандрівка довга-довга, коли відступали від білих у піски астраханські, сипучі, голодні, ідучи на Царицин...

— Та ви знаєте, — говорить до комсомольців Левіч, — що ми по кілька день не бачили ні води, ні хліба, ні їжі хоч аби-якої! Було, голодом виморений, присядеш ото десь серед пісків і пригадуєш про хліб: — „Який він? Який він той хліб? Чи бачив, чи знав його я хоч коли за життя? Що воно таке хліб?“

Коли говорить це, приплющує очі. І тоді присутнім помітно, що думками товариш Левіч тепер перенісся кудись далеко, туди, де їм, присутнім тут, не довелося бувати.

Сидять і слухають старшого товариша молоді колгоспники. Слухають, що говорить їхній парторг, старший, бувалий товариш.

— Так, було. Не те, щоб їсти, а вже не придумаєш і який він є. І все ж, ми перемогли. А чому перемогли? Тому, що вірили, що знали до чого йдемо, за що боремося. Знали, що боремося проти всього старого, за краще майбутнє. Правда, ми не всі чітко собі уявляли нове, не всі знали, яке саме воно буде, але вірили в нього. І глибоко вірили, до кінця! Чого не розуміли, те відчували нутром. І того вже було досить, щоб переносити все, щоб потім безупинно йти вперед, щоб перемогти. І перемогли!

Переставив одну ногу, що на неї було спирався, а другу підставив під себе. Коли переступав, руками торкнувся об край копиці. Натрапив якраз на колосся і витяг їх кілька наперед.

— А тепер, бачите, скільки ми маємо свого хліба? Нашого хліба, колективного! А до колективу ми теж не зразу прийшли. Для того потрібен був час і геть довгенький, докіль влада та партія остаточно завоювали на свою сторону основну масу трудящих селян. Тепер цього вже досягнуто.

Розтер у руці колосок. З нього висипалися зерна повні, пузаті. По одинці викидав їх Левіч собі в рот і лузав, як олійне насіння. Мить якусь помовчав, ніби собі й іншим дав перевести дух.

— Так. Багато чого вже досягнуто. Та це ще не все. Господарювати ми стали по - новому, а людей ще дуже багато восталося із старими, давніми, прищеплюваними сотнями років звичками. І вони дуже часто нам дають знати про себе. Коли жили осібно, тоді берегли все. Хазяїн, було, мені кожного разу накладе по шиї, як я чи огріх припушу, чи в граблях загублю який зуб. І в роботі хватили все, щоб найскоріше та найкраще зробити. За те, щоб упоратися раніш один перед другим змагалися. Бо тоді вважали, що це мое, що я роблю на себе, що мені хтось не поробить і не дасть. А от тепер за колгоспне, що воно ж наше, тепер так ще не дбаємо чи, вірніше, не всі однаково дбаємо. А ми повинні в цьому показувати приклад.

Перезирнувся з товаришами: чи слухають вони його, чи пускають його слова сновигати з гінкими вітрами.

Слухають.

— А тепер до самого діла. Редколегія не має права викри- вати прізвища автора, коли він сам на те не дав згоди. Ми знаємо тільки, що в нашій польовій стінгазеті є член редко- легії Петро Книщенко. І за те, що він не затримав матеріала про свого батька—а його пропустити треба було—батько Петра мало не побив тут же на ступі.

Раптом усі перевели погляд на Петра, цього сьогоднішнього іменинника, що його тепер розглядали так, ніби раніше ніколи не бачили.

Петро, помітивши ці погляди на собі, чи то від сорому, чи так від чого, свої очі опустив униз і сидів мовчки.

— Он воно що!—насторожилися товариші.

— Ого, куди завернув.

— Так ти,—сіпнув Петра за рукав Кибченко Павло,—мало не постраждав сьогодні?

— Одстань,—сердито вирвав руку від нього Петро.—Не в'язи.

Молодь почала жартувати. Та Левіч не дав звести питання на шуточки, подратувати Петра.

— Коли б ми заспокоїлися на тому, що батько вилає сина,—говорив він далі,—то чого ми тоді варті. Нам треба на цьому прикладі організувати громадську думку. Слід зро- бити так, щоб на цьому мобілізувати колгоспників на найліпше виконання плану, на виховання в колгоспників соціалістичної свідомості, на певний злам старих, давніх, уже заржавілих звичок. Подбати за виховання і самих себе, і всіх колгосп- ників. Це тяжко. Знаю, Ленін колись говорив, що „сила звичок є найстрашніша сила“. Проте, непереборимого нема. І ми му- симо боротися усякими методами проти сили звичок, іти в авангарді і вести за собою колгоспні маси.

— Правильно!—спохватився Петро Лобода, і сам по тому густо почервонів, подумавши, що тут його потвердження зайве.

— Прищеплювати ж нові звички можна, втягаючи випробованими методами—соціалістичним змаганням та ударництвом—колгоспників, по-соціалістичному ставитися до громадського добра, коли всюди ми самі подаватимемо приклад і виявлятимемо до людей максимальну чуйність, щоб нас поважали не за балаканину тільки, а за роботу, за те що ми справді такі передові. Зрозуміло?

— Ясно!— йому голоси від присутніх.

— А як же з ним?— спитав Кибченко.

— З ким?

— Та з Книшем.

— З Книшем треба так: коли б ми тепер почали з нього сміятися, ми б наробили гірше. Статтю написано не на те, щоб посміятися тільки. Не на те її подано до стінної газети, а на те, щоб виправити недоліки в роботі самого Книша і повчити інших. А щоб виправився Книш— йому треба допомогти: порадами, поясненнями. Тут і бригадирові,— звернувся він до Симаненкового Грицька,— доведеться врахувати оце, коли сьогодні виголошуватиме про денну виробку й даватиме завдання для роботи на завтра.

Бригадир, розуміючи суть сказаного парторгом, на цілковиту згоду з ним кивнув головою.

— Буде...

Коли по тому стали обговорювати весь стан бригадних робіт, Настя Гаюрина зауважила, що сьогодні на роботі Павло Кибченко грубіянив до своєї підгрібальниці.

— А чому ж вона не справляється, як треба,— на виправдання проговорив Павло Кибченко.

— І про це треба говорити без крику.

— Ми ж змагаємося, — невдоволено огризнувся Кибченко,— а вона те... і вона ж підписала умову.

— Оцього робити не слід. Це тим більш торкається комсомольців.

Як підвелися на ноги йти до табору, всі побачили, що там уже вгамувалися. Дехто сидів коло вогню й палив цигарку чи люльку, дехто лежав, розвалившись набік. Тільки Микола Васильович Книш стояв трохи поодаль з Ганджею і про щось з ним розмовляв.

Був уже він раптом раптом раптом, не вимахував руками, як та косарка крилами, а викрикував.

Гурт молодих— дівчата й хлопці— сиділи собі на гарбах трохи далі від вогню й співали пісень, дзвінких, голосистих.

Пісні ті котилися степом, переливалися з вітром, неслися з ним у степову далину, далеку, розлунисту.

А згори повний місяць цілим перерізом дивився на всіх, хитро примружуючи масні, приплюснуті очі.

Влищить проти раннього місяця заглиняна розмулом ґрунту Кубань. Відблискує Кубань веселому місяцеві брижами бистроплинних вод, що несуться аж із далекого гірського хребта до Азовського моря. Брижі проти місяця виблискують срібними перами, кружляють дрібненько на поверхні неораних вод, піняться, збиваються в кучі. Пливають брижі, кутані місяцем, пливають з далекого краю у край іще дальший.

На березі річки поміж рівнинного степу, поміж петлястих викулясів де-не-де розкинулися станиці. Днем у нежнивну пору і там життя протікає може ще жвавіше, ніж кружлять брижі на бистроплинній воді. Тоді там буває повно говору, сміху. З хат виходять до річки то попра́ти білизну, то набрати води на якийсь заміс, то ще чогось. А в жнива бурхливого життя не помітно. Вдень прийдуть ото кілька жінок та й того. Тільки хіба дід Мусій Завертало пропливе човном, може таким же давнім, як сам, закидаючи гачок чи підсачку на рибу.

Взяті на міцні причали човни мовчки вилежуються собі край садибних городів, і здається, що лежать вони там так уже безвість років, ніким не чепані, ніким не використовувані.

Тихо і мертво буває над річкою вночі.

Але що це?

Попід берегом, над самою водою притаїлися трое постатей. Сказати б, що вони про щось говорять, так голосу їхнього не вчуєш і за десять кроків.

Проти місяця, що втопив над станицею зір зза Кубані, видно, як ті постаті час від часу розмахують руками, мабуть про щось тихо собі говорять.

Про що там говорять — знає один блідолиций місяць. Один тільки він зазирає їм в очі. І тому, що він німий, що не може говорити по-людському, він — добре мабуть навчений розуміти мову рухів губів і рук — вдивляється в них. Хоч і німий, а слідує місяць за їхніми руками, за рухами, за лицами неспокійними, чимось стурбованими.

„Так - так“, — розуміє, стежачи, місяць.

— Еге. Потрібно б, — ледве виразна мова між людськими постатями.

— Ото я думаю так: спалити копицю буде півділа. Того дуже замало. Вони підсилять свою охорону, поставлять варту біля скошеного хліба, і тоді не потикайся. Ні, то не вихід. Треба піти другою дорогою...

Розуміє місяць, що тут негаразд. Коли б мав він людський голос, може крикнув би тоді на все горласте горло. А так мусить мовчати, нікому нічого. Тільки й того, що ото обілле жовто-срібним світлом лице, присвітить комусь. Дай нагодитися сторонньому, і місяць заговорить чужими устами, позиченими на той час у людей.

Та ось уже скільки часу трое людей, притулившись до вертикально обірваного над річкою ґрунту, стоячи говорять собі тихо про щось потайне, близько прихиливши лица один до одного.

Полощуть річні хвилі об німі береги, дратуються з тягучим гумовим ґрунтом. Полощуться та й тільки. Їхній шепіт глушить шепіт людський, ковтає в шумливих глибоких водах.

А трое людей стоять тихо під стіною; вирізаною гострими лезами вод. Вони, нікому нечутними словами, про щось ведуть розмову. Тільки місяць — єдиний свідок на той час, неустанно стежить за ними, розуміє кожен їхній порух, кожен жест руки чи губів. Стежить, а сказати не зможе нікому.

— Я на те пристаю, — погоджується із першою постаттю друга. — Ти, Семене Івановичу, вірно говориш. Обдумати треба все.

— Да-а... Пожаром тут далеко не підеш. Так згине хай трохи, а далі? Ні. Діяти треба не так, іншими методами.

Постаті тулять лице до лица, стоять спинами до ясно-лицього місяця. Німому свідку від постатей тоді застаються тільки крайки, що мов сережками вилискують іноді ледве-ледве.

— Треба організувати широку крадіжку...

Постаті подаються іще щільніш до стіни. А ця, що показує потилицю місяцеві, обхопила руками за плечі тих двох і ще більше закутала їхні лица.

— Як саме? — перепитує одна з них.

— Так: ви, Явтух Спиридонович, працюйте поміж своїми. У вас є дружина, є інші жінки. Вони хай підуть на це доброхотіть. Доведіть тільки, що в цьому році колгосп їм хліба не дасть, що залишать сидіти голодними, що тільки й спасіння, як придбають самі. А це вже підкаже на шлях...

— Та ж можуть піймати...

— Робить треба чисто.

— А дома?

— Хе-хе! Ями, сховища... Для наших рук це штука проста.

— Понятно.

— А вам... — постать повернула голову трохи вбік. Тоді місяць устиг зачеркнути йому краєчок кубанки, бо голова ще далі подалася в тінь непрозору. — Вам, Дмитре Якимовичу, доведеться організувати через своїх. Нехай із колгоспного врожаю зостануться в копичках саме дуддя без колосків. Щоб ото із копичок серпом чи ножицями колоски чик-чирик і в мішок. А дома — вимолочене зерно кудись, а солому в піч.

— Зерно б то про чорний день?

— Атож. Далі побачимо: чи зразу будем його, чи може й повоременимо який час. Не спати тільки, щоб не досталося їм. Зробити чорно...

Кушнір подається ще ближче до Семена Мамра, тулиться, немов закохана дівчина до свого нареченого.

— Людей треба б сюди.

— Людей якнайбільш. Беріть перших свідомих, впливайте на дурнів. Не цурайтеся всіх, аби звести їх на діло. Чужими руками...

Здалося, що ніби вгорі миттю щось зашелестіло. Тут же двоє з присутніх раптом вихопили з кишені пласкуваті браунінги, а третій нагана. З браунінгів великими пальцями відсунули передохоронну скобу і вони стали їм на бойовий звід.

— Коли що — до смерті! Вже, як викрили, як попадають у гепеу, то... а так ще побачимо.

Давно вже не доводилося Семенові Івановичу Мамру орудувати вогнепальним...

Тоді, в роки громадянської війни, попоїздив на конях Мамро. Тільки під самий кінець, коли червоні викинули порогів кого в море, а кого й за море, — він, в передостанні дні, десь відставши від свого загону, зостався пересидіти перехід червоних, а потім пробрався до Червоної армії й одержав червоноармійські документи. З ними потім повернувся додому, засів у своєму гнізді.

У час непу в нього знову появилися на двох із сусідом нова молотарка, косарка і весь потрібний у господарстві реманент. Робив і сам, і мав наймитів. Тільки хитро робив те. Постійно наймитів не держав. Ото в найгарячішу жнивну пору візьме кількох чоловік, пороблять вони йому, а потім відправить. А ще більше виходило так, що йому робили за реманент, за те, що комусь викосить, комусь обмолотить.

Проти колгоспів у одвертій боротьбі не виступав. Приховуючи своє минуле, у перші ж дні колективізації пішов до колгоспу. На відкритих зборах ще було і собі за колгосп кине слово. А вишком, десь за рогом чи ще де, підшукував вірних собі людей. Поміж них крутими словами говорив таке, що тільки держися та слухай.

Пряде очима Семен Іванович Мамро. Пряде густо, ретельно. Дивиться він в обое, широко по сторонах розставивши зір.

Блідий місяць обливає їх жовтуватим молоком, розрідженим молозивом. Місяць — ворог сьогодні цим постатям.

Тисне в руці Мамро свого пласкуватого браунінга, спустивши передохоронну скобу. Добре лежить на спусковій скобі гнучкий палець, готовий сипнути кожної миті. Дай тільки побачити когось — він перший натисне пальцем і з дула мигне мигавкою клубочок вогню, стримголов понесеться кудись його куля.

Хочь і давненько не доводилося йому перевіряти придатність свого „друга“, проте господар певний, що він не зрадить.

Сотня шкуринців — і він на чолі — попогасали на конях по аулах Адигеї, по станицях, що далі від своєї. Чого не було тоді там! Сльози дівчат, гвалтованих без розбору, із найбільшніх селян, плач жінок, матерів і сестер тих, що пішли до Червоної армії, і... стежка, закривавлена людською згусклою кров'ю...

— Дивіться ж! — пропонує друзям Мамро. — Дивіться, щоб ніхто нас ні-ні-ні!. Коли хто один і можна убити тихо — берім, — шепче, скригочучи зубами. — А коли більше — притаїться, щоб нас не помітили, і тоді...

— А як... — хотів спитати про щось у нього Явтух Спиридонович.

— До рук не даватися, — бистро проговорив Мамро, перервавши на півслові Кушніра. — Краще обійти. В одвертій боротьбі вам може й не повезе. Наші методи інші... Краще кусати чужими зубами...

Одійшовши трохи поодаль і піднявшись кроків на три вгору, Мамро вистромив край голови нарівні з надземним ґрунтом.

Ні кроків тут близько, ні чиєїсь ходи. Тільки вітер ледве гоїдає грайливо городні соняшники й кукурудзу, присипляє і їх своєю тихою піснею.

Приклав до землі вухо. Думає, що як ходить тут хтось, то почує ходу. Почує відлуння кроків. Тихо. Ніщо не нагадувало про якийсь неспокій, про наявність когось поблизу.

Нижче трохи безсонна Кубань плеще в заглиняні береги пінявою й мутно-грайливою водою. Несе річка води свої в далину, загодя прокладеною дорогою.

Мамро одірвав ухо від землі. Привчений попередніми роками, він почув би небезпеку, коли б вона була реальна. А тут ні. Сміливіше зсунувся вниз і помахом руки покликав до себе друзів. Сповістив однодумців, що ніякої небезпеки для них немає.

— А як є? — запитав, не повіривши, Кушнір.

— Кажу нема. Мене ти не обманеш. Уже коли б було, то... Доводилося не в таких перепліотах бувати. У мене вуха кращі, ніж у найчутливіших коней.

— То й добре.

Трійка вернулася назад. Там бо найзручніше місце. Саме в куточку річної петлі. Заспокоївшись від небезпеки, продовжували незакінчену досі розмову. Найбільше говорив Мамро. І йому вірили, як найдосвідченішому серед присутніх.

— Ми мусимо робити, що нас найменше помітно. Краще чужими руками. Одверто нехай роблять вони, а нам...

Озирнувся навколо. Як там не є, а коли хоч здалося раз, то здавалося й далі, що хтось може підслухати, десь притаївшись замасковано від них. Ні, і ту мить підозри ніякої. Кинув поглядом в просторинь, подивився кудись звирячо

жнжими очима понад надкубанські аули і вже по тому мови знову до друзів:

— Для нас є човни. Можна вночі їх одімкнути, коли те понадобится, а можна й другими методами. Тільки скрізь пам'ятати одно — хай хліб пропадом піде, а щоб не попало державі, щоб колгоспники були невдоволені з колгоспу, щоб ... Робити й чорно, аби ...

Кушнір слухав промову Мамра мовчки, трохи розвісивши вуха. А Дрига навіть не вдержався, щоб не перервати його, щоб не виказати свого ставлення до накреслюваних заходів:

— Це дуже правильно, — схвалюючи, проговорив він упівголоса. — Хай шукатимуть серед своїх. А можна не пожаліти частини і серед тих, що не в колгоспі, бож там є не наші.

Проказавши це, осміхнувся. Показав місяцеві свої зуби, що хоч і заржавлені були роками, проте ще незгрізені.

— Так і треба робить.

— Тільки так ...

Радилися. Обговорювали окремі деталі, докіль договорилися остаточно. Коли було для кожного з них ясно, як вести „свою лінію“, по одному розходилися додому, міцно затискуючи в кишені зброю, готову прислужитися господарям кожної хвилини.

Де на дорозі попадали стебла соняшнику чи кукурудзи, розсували по боках вільною від зброї рукою, намагалися зробити те якнайтихіше, пройти непомітно.

Через кілька часу по тому, як ці розійшлися додому, хвили винесли на річну просторінь човен рибалки, діда Завертала Мусія. Дід, знай, закидав гачки, тягав до казанка дрібну рибку.

Проти кута петлі, де недавно сиділо трое людей, дід жваво сіпнув вудлище. Чимала риба, тільки ледве-ледве зачеплена, злузнулася з гачка і, зробивши вгорі дугу, зникла в мутній воді.

— Іч, гемонська! — вилаявся дід. — І така в бісового батька. Мабуть сазан наскочив ...

Радісні, радістю перемоги наповнені, колгоспники Симаненкової бригади підходили до табору ще до заходу сонця. Сьогодні косовиці кінець.

Сонце, розчервонівшись, ніби воно на кінець дня наддало найбільше сили на тяжку роботу й там добре упріло, тепер відсвітлювалося в кущих, безладно розкиданих по небу шматтях хмарин. Час від часу ті шмаття клубочилися,

застили край неба і його блакитну полуду суцільною ржавою пеленою. А пелена та нагадувала смугу густої пилюги, збитої на дорозі отарою овець.

— Невже буде дощ?

Із степу, з сусідніх ділянок доносилися голосна надвечірня луна. Там ще снували вподовж нив косарки, відкладаючи позад себе валки, звужуючи широчезні ниви в вузькі смуги. На вистриженому просторі з невеликих валків виростили копиці.

А двогінна нива—ділянка бригади номер один—уже вставлена копицями, поприхвачуваними через верх виплетеними крутнями.

Бригадир—Грицько Симаненко—разом з парторгом Левічем збиралися поїхати до станиці, домоворитися, щоб зразу перекинути на степ молотарку і приступити до обмолоту хліба.

Колгоспники, що залишилися на степу аж до закінчення збиральних робіт та молотьби,—хто ходив коло табору, хто вертівся коло знаряддя, а хто з молоддю пішов облюбовувати тік.

До бригадира підступив Микола Васильович.

— Грицько Степанович,—нерішуче почав говорити він, ніби слова застрягали у нього в горлі.

— Чого ви хотіли?

— Та я...

І цього разу, як перед виїздом на степ, стояв перед бригадиром такий же. Стояв, нагнувши голову, ніби та дівчина, яка тількищо призналася в коханні і тепер засоромилася.

— Ну-ну,—підбадьорюючим тоном заохочував до мови Миколу Васильовича бригадир.—Кажіть бо, чого вам?

— Та я того... Ви тоді казали...

— Це ви про хліб?—догадався Грицько.

— Еге.

Глянув убік, де накидав на коней віжки Левіч, готовлячися вирушити в дорогу.

— Ходіть!—Пішов до гарби сам, і за ним почелепав Книш.

Левіч тим часом уже завожав коней, узявся за віжки і злегка вдарив ними. Закрутилися колеса, замерехтіли списи ламливою тінню по нещодавно вистриженій стерні.

— Сідайте!

— А це нащо?—не зрозумів бригадирової думки Книш.

— Поїдемо до станиці, а там вигадаємо щось із запасного фонду в колгоспній управі.

— Так... тут же... заплутався знову Книш.—Іть тут же... на степу всі, а мені хіба годиться туди?

Помахом руки зсунув на потилицю кубанку, шкарубкими пальцями сіпав себе за волосинки бороди.—Це бо в нього така звичка: коли щось, то й „відповідай, бородо“.

Може й довго стояв би на тому місці Книш, та товаришам не терпілося. Ні бригадирові, ні парторгові не хотілося гаяти часу, такого дорогого, неоцінімого в жнив'яну пору.

— Сідайте! — пропонує проговорив бригадир.

Розвів руками, а далі таки вхопився за било гарби й хутко, одним скоком був там.

— Грицько Степанович, може б воно мені й не слід? Іть тут усі...

— Коли треба, то можна. Ми ж ранком повернемося.

Бачив Книш, що із степу без справ ніхто нікуди не вирушав, не ходив. Із бригади всі залишалися на степу, робили щось, чи готовилися до роботи. Оглянувся назад, повернувши до табору голову.

„Клименко конюх, а й він може мені очі різнуть, — подумав про себе Книш. — Ну, та нехай уже!“

Коні тим часом ступили на тверду доріжку. Підхвиськувані батіжком, вони хутчіш понеслися вперед, кладучи по стерні довгі тіні.

Озирнувся назад. Біля току, серед молодших і гарячковитіших колгоспників, Ганджа порався разом з усіма. Що робив сам, що показував молодшим, давав пораду, як усе зробити, щоб вийшло краще.

„Да, іть той усе з ними“...

Востаннє блиснуло сонце рожевим краечком і закотилося за товсту стіну. Тільки від зарожевілих віхтів хмар деякий час ще відблискувала рожевизна на стерні, різно відсвічувалася на різних рослинах.

* * *

Працюючи коло токів, не зчулися колгоспники, як рано сьогодні насунувся вечір.

Розкидані небом руді й бентежні хмари нагадували далекий ліс, безліч дерев з кучерявими листями й гілками, круто погнутими й поплутаними поміж собою. Здавалося так, що то не хмара, не вона зарожевіла від дезертира-сонця, а величезне листя далеких дерев відблискує від радужного світла.

По степу де-не-де розкидані садки. Раніш там був курінь якогось власника. Ті садки здалеку схожі були на великі кораблики серед широчезного степного моря.

Ішов час. Обрієві ліси губили свої патлаті кучері. А кучері ті — ніби їх обірвала буря і тепер з силою несла кудись в далеку просторінь — розходилися клоччям, затуляли небо, душили місяць, щоб не сміявся він людям так повно і весело.

Коли стало вже темно, кинули поратися коло токів, верталися до табору. То дарма, що небо, як те блакитне море,

збентежившись, міняло свій колір, ставало з випрасуваного кострубатим, чорніло. Бригада на те не вважає.

Коло табора вже знято з вогню казана. В ньому ще й досі кипіла страва, приготовлена куховаркою на вечерю. Од підкладеного паліччя вогонь горить високо, стрибає вгору, ніби хоче підскочити аж до високих хмар, підпалити їх, щоб наробити небесної пожежі.

Смачною після роботи здається колгоспникам їжа. Їжа служить, як те мастило для хідкої машини. Вона відживляє організм, відтворює людську енергію, готовлячи до нашої праці.

— Ну й варите ви! — зачепив бригадну куховарку Клименко. — У вас виходить не їжа, а просто тобі об'їденіє ціле.

Причмокував язиком і облизував губи, немов великою ложкою виїдав з тарілки мед.

— А що ви думаєте? — відгукнулася на ті слова Харитина Омелянівна, відвівши на мить голову від казана. — Приварок зібрали добрий, от і є з чого зварити, а не було б приварку, не зварила б тоді.

— Воно то так.

— До того ще, тітко, — устряв Петро Лобода, — і від куховарок багато залежить. Нездаха і з хорошого приварку наварила б не каші, а хто-зна чого. У нехлюйки і з достатку вийшов би бур'ян якийсь та й тільки.

Тітка, Харитина Омелянівна сіпнула пальцями за різки хусточки, підсунула її вище на лобі. Одною рукою потім витерла собі краєчки губів і зсунула пасомко посивілого трошки волосся під хустку.

— Таки правду кажеш, синок. Можна попортити приварок. Прахтіки на все треба. Яка хазяйка вміє приготувати, а яка й ні. Ну, тільки та, що весь вік робила на чужих людей, на чужих гостей, — та й тепер приготує ого-як! У наймах, синок, не дома. Там, було, як приготуєш погано, то на голові опиниться. І горшка зверху надінуть.

Розказала Харитина Омелянівна, як доводилося їй працювати на чужих людей, ходити по наймах. Одного разу, коли ще не навчилася гарно приготувати, куркуль вилив їй страву на голову. А винуватий же був він сам, бо дав поганий приварок. Та й якби то тільки вилив страву, а то ще ж і вдарив по голові горшком так, що він розвалився й поздирав шкіру.

— Отак-то, синок, було. З голови кров по волосинках з тебе кап-кап, а ти й затуляти її не смій. Хазяїн стоїть над душею. Загадав щось робити, щоб не прогуляла й хвилинка. І-і-і, думаєш, який ти... бодай би тебе не минула лиха година...

— А тепер, правда, того як не було? — підбадьорював Харитину Омелянівну Лобода, заохочуючи її до розмови.

Харитина Омелянівна підклала двом колгоспникам до мисочок каші, випросталася й знову до Лободи.

— О, синок, хіба можна рівняти тепер і колись! На мене тепер і не крикнуть, і не поб'ють. Власть за нас стоїть горою. До колгоспу було раз так: дав мені Коваль коней на відробіток, а тоді як загнув... Робила я йому, робила, а далі, бачу, не переливки. Пішла до самого голови. Дочка тоді в піонерах ходила, і вона мене напустила. Розказала голові, що і до чого, а він вислухав мене та як стукне по столу, як крикне та так же вельми. Я аж злякалася. Думала сперва, що то на мене. Аж він тоді дзвіночком дзень-дзень-дзень. Увійшов діжурний. „Подать мені Ковалю!— наказав йому голова.— Щоб сю минуту тут був!“

— І покликали?

— Покликали й приказали, щоб не я йому одробляла, а він мені за перероблене. От воно як! Тепер я живу не так, як колись по наймах і в одноосібному господарстві. Куди там, рівнять не доводиться.

На небі хмари, як та отара овець, то розбігалися, то збивалися до купи, стулялися одне шмаття поблизу одного, зсувалися в широчезний суцільний килим. Від того, що місяць і зорі були придушені навалом хмар, від огню полум'я здавалося ще червонішим, яскравіше відсвічувалося на людських обличчях, фарбувало в яркий колір розкидані поблизу знаряддя та гарби.

Після вечері молодь і сьогодні знову зібралася гуртом. Сьогодні бо, коли закінчили косити пшеницю, чи то ж не веселитися їй! Хай і натрудилися добре за день, старанно закінчуючи першу роботу на колгоспній ділянці, та молода юнь переборює втому хутко.

Коли проспівали знайому пісню, Настя Гаюрина витягла з кишені аркушик паперу. То вчора увечері вона переписала з районної газети нову пісню.

— Ану, хлопці й дівчата, давайте розучимо нову одну! А пісня ця ось про колгосп і прямо наче про наш.

— Як саме?— спитав у Насті Книщенко.

Присутні перезирнулися поміж собою допитливими очима, поглядом перепитуючи один одного.

Та докіль хтось надумається ще відповісти, Настя доводить своєї, відшукує переконливості в своїх словах, звернених до молоді.

— А було б добре, коли б ми перші її розучили і перші принесли до станиці. Чи так же?

Павло Кибченко вискочив з гурту трохи наперед і перехопив Настини функції, став агітувати за вивчення нової пісні. Кортіло бо йому вивчити таку, якої досі ще не співали в станиці. Адже, тоді він зможе „покомизитися“ серед інших

дівчат і хлопців. Він бо знатиме ту пісню, якої не знає вся молодь.

— І чого оце ще когось просить? Тут давай та й тільки, а ми вже її закрутимо аж ген чорті-де виляскуватиме! Давай, Насте.

Хоч Настя уже й знала зміст пісні, проте Петро Лобода витяг з кишені сірника, чиркнув і підніс вогонь близько до аркушика паперу.

Тихого вечора в степу вогник блимав на папері, як поганенький відблиск каганця. Написане допомагав вчитувати Насті Петро, коли вона на чомусь збивалася або, ковтаючи щось нерозібане, готова була пробігти далі.

Прочитали всю пісню. Прочитане переказали ще раз. І коли засвоїли й погодилися, що один буде заспівувати, а решта підхоплюватимуть приспів, засперечалися — кому починати, хто буде заспівувати.

— Та ти б уже й починав, — наполягали на Лободу хлопці й дівчата, — якого біса точитимеш лясі!

— А може з вас хто почне?

— Та ти вже... Хіба ми не знаємо, що ти заспівувач у нас, чого маніжитися?

— Починай, Петро, нічого язика чесати. Давай.

Лобода крутнув головою, відкинув назад не дуже зарослу волоссям маківку і голосно почав:

Жить, як батько й дід жили,
то діла колись були...
Далі жить не можна так,
жить тепер треба отак...

На останньому місці підхопив його Кибченко, а потім разом улився до співу увесь гурт, вигукуючи дзвінким степом голосний приспів:

Дай машині повний хід
від зорі і до обід.
По обіді працюй знов,
помастивши й вливши кров...

Ріжуть буйні голоси, випліскувані молодечими хвилями з юнацьких грудей, степову далину, будять її від сонливості, від тиші.

А Лобода, як і за кожним чотирирядком, повно набирає в груди свіжого повітря, розбавленого прохолодою вечірнього надкубанського гостряка. Набирає повітря і ще голосніше кидає в просторів пісенне плетиво:

Один одного ми кличем:
— Нум, працюймо, нумо швидше.
От діла у нас які —
даємо показники!

На Петрів виклик ще голосніше й дужче підхоплюють товариші, підносять свої голоси вгору, нагострюючи їх гостротою дзвінкості. І будять ті голоси тишу й далину степову, ніби кидають їй виклик на герць.

Трохи раніше чув степ і інші голоси. Чув співи й від інших бригад. Та ті голоси тепер уже стихли, їх стало нечути. І коли переставали на якийсь час співати тут, здавалося, тоді тиша степова була така рівна, як та вода в ставку при тихій, безвітряній погоді.

Язики від вогню, кинутого напризволяще, вже поприсихали. Ніким недоглядуваний вогонь тепер тільки ледве-ледве блискотів окремими жаринками, які ще не встигли дотліти.

Коли засвоїли пісню, котрийсь із хлопців запропонував розійтися спочинуті. Настя Гаюрина, одвернувшись від Лободи, з яким щойно про щось говорила,—звернулася до товаришів:

— Хвилинку,—голосно вимовила вона, спиняючи товаришів, що вже було хотіли розходитися.

Настя поставила питання перед товаришами, щоб не здати узятих при косовиці темпів і на скиртуванні та молотьбі. Вона настоювала, щоб молодь домагалася не тільки закріпити набуті вже темпи, а й кожного разу їх підносити вгору.

— Глядіть,—говорила вона наостанці,—щоб ми не зрадили себе. Одні обіцянки не дають ще нічого. Коли б виїжджали тільки на обіцянках, то й вози б поламалися. Тут діло таке, що потрібні не ухвали, а власна участь, приклади.

— Слово дали не на те,—обізався Кибченко.

— Коли на косовиці дали, то не схибили ж?

Петро Лобода вислухав товаришів, як вони відповідали на Настине до них звертання, і потім сам від себе поставив перед комсомольцями:

— Отже, товариші, нам треба спереду бути!

— І будемо...

* * *

Грицько Симаненко домовився з головою колгоспної управи про дальшу роботу своєї бригади і прямував додому. Було ще не пізно. На дзвіниці, де вартував протипожежник, вдарено тільки десять разів. З сусіднього кутка чулися співи й гармонія.

Проходячи повз хату Миколи Васильовича, Грицько за примітив, як звідтіля, крізь позачинені віконниці, злегка пробивалися пасма світла й падали рівною лінією на землю.

„Не спить ще,—подумав про нього Грицько.—Певне розкажу жінці, як його там на степу чіпали в газетці. Ну, та нехай! Нехай наговоряться!“

Легенький вітер ніжно заколихував дрібненькі гілки на

деревах, напинав їх ніби скрипач струни, щоб ті тонкіше сприймали його бажання, щоб гучніше відлунювали при родні звуки.

Тільки на сусідньому кутку чуються співи й гармонія, а так тихо тепер у станиці. Літньої пори, коли майже всі на степу — якимись порожніми здаються вулиці. Ще ж і не дуже пізно, а от нікого не зустрів, ідучи додому Грицько. Хатки - сплюхи, що попритискували на прогоничі повіки своїх очей, здавалося, не прислухалися ні до молодечих пісень, ні до гри гармонії. Здавалося, що вони сердилися на них, як на порушників тиші й сонливості.

Коли порівнявся з гуртом молоді, відтіля відділилася по-стать і підійшла до Грицька.

— Це ти, Грицько?

Грицько не встиг відповісти на запитання, як хутко до нього підійшла сестра Килина.

— Ти йдеш додому?

Гурт молоді, хай може й після тяжкої роботи, зібрався на вулиці. Молодь і від цього бере собі наснагу. А хіба Грицько старий? Грицькові теж кортить побачитися з Катериною і з нею разом провести хоч кілька хвилин.

Він бережно, за руки одводить од себе сестру.

— Ні, я не додому.

— А куди?

— Та... Погуляй і ти. Ще рано.

Килина його мабуть зрозуміла враз. Не стала перечити братові. Хутко повернулася до гурту, а Грицько пішов уперед.

Він уже ось кілька часу не бачився з Катериною і тепер дуже хотів зустрінутися.

Коли ще не виїжджали на степ, вона так часто чекала на нього біля двору, сидючи на лавочці або стоячи в фіртці. Сьогодні її там не було. Грицько певний того, що і їй хотілося побачитися з ним, що й вона так саме, як він, того прагне, але сьогодні тут її нема. Та й не могла вона його сподіватися, бо ж знала, що він на степу.

Був певний того, що поблизу нема Катерини, а якось вірити цьому не хотів. Обдивився навколо. Ступив на лавочку і, перекинувшись через паркан, зазірав у двір. Тихо там. Ніде нема нікого. Сама тільки темносіра сонливість.

— Спить, — промовив до себе.

А вірити тому не хотілося. Юність бо! Юність живить молодь, вливає невидимо буйні хвилі завзяття. Юність приносить щоденно радість в житті, сповнює нею вщерть, бадьорить, кличе до праці, до боротьби. І тоді непереможно хочеться Грицькові побачитися з нею, зустрітися з милою, поговорити, поділитися радістю, перспективами дальших днів.

Тихо переступив через поріг фіртки. Крадькома підходив до вікна, що над її ліжком із саду.

— Чи вчує, коли тихо?

Відчинив віконницю. Притулився щільно до шибки і умовленим стуком задріботів об скло.

Через якусь мить побачив притиснуте до самої шибки зсередины Катеринине лице й почув її голос:

— Хто там?

— Це я, Катю,— тихо до неї.

— Ти? Я зараз.

Починив віконницю й простував назустріч до неї садком, що вітами дерев ледве-ледве не заліз до них у хату. Чекав нетерпляче.

Скоро стукнув внутрішній замок і на порозі стала вона — його молода, ждана Катря.

— Де ти? — спитала, вийшовши з сіней.

— Я ось,— подав голос зза поруччя із саду.

Повернула туди. Він ухопив її за стан. З нечуваною, ніби кимось на той час наданою йому силою, миттю пересадив через поруччя до себе.

Катерина й не зчулася, коли була вже в садку. Сиділа поряд з Грицьком, вктувана в його теплі, близькі й найрідніші обійми.

— У-у ти який! — тільки й промовила.

— Який? — спитав Грицько.

— Скільки не бачила вже, а ти мабуть і не скучив...

Грицько не сказав нічого. Міцніше притис її до себе й жаркими губами пив з її губів молодечу всілилу снагу.

9

Попередні дні починалися з тоненької рожевизни. Вона насувалася на гори із сходу й топила в собі жовтявість мідних п'ятаків, розкиданих по небу якимсь задавакою, мовляв, „знайте мене багатира!“ Коли було й зустрічалися на дорозі в сонця хмаринки, вони сами міняли обличчя, перефарбовувалися в передранкову рожевизну.

Тоді сонце, викочуючися зза гір, здавалося великою-великою клубничною ягодою, готовою на зрив. А сьогодні не те.

Перед сходом сонця, з мокрого кута безкінечною чередою потяглися хмари — сірі і темні. Із попередніх клубчастих ганчірок вони сходилися в велике судильне плетиво. І, ніби ті діти на грищі, побравшись за руки, хмари загнали хто-зна куди рожевизну, затулили сонце.

Здавалося, що над усією землею простяглася однакова хмарна заслона, яка тільки де-не-де в окремих місцинах, та й то зовсім малопомітно, то густішала, то рідшала. Тоді здавалося, що тьмяніше плетиво хмарних ганчірок плавало

десь не в безкрайй небесній далині, а ніби вирувало в мутній воді, кольору такого ж як і Кубань.

Коли ранком вийшов із хати Грицько Симаненко і глянув угору, на звите нелюдською рукою хмарне плетиво, щось раптом пригнітило його.

— Дощ буде,— проговорив з сумом.

Граки — дощові віщуни — цілими табунами носилися вгорі, наповнюючи станицю сумовитим „крр-кр-ра...“ То ховаючися попід очеретяні стріхи, то перелітаючи з місця на місце, жалібно цвірінькали горобці.

— Так. Буде дощ,— ще раз із сумом виговорив сам до себе Грицько.— І на якого біса він тільки здався! Робота кипить, степ убирати ой як треба!

І ніби у відповідь на Грицькові слова, з низької надземної сіризни неба впали йому на лице дві буйні краплини дощу.

Незабаром рідкими горошинами побризкано згори на блишані дахи. За ними частіші. Потім пішла розписувати небо блискавка, рясно виписуючи всілякі зигзаги. Блискавка червоними пітухами виписувала по небу свої дороги. Вона, як раптово появлялася, також раптово й зникала, залишаючи по собі голосний гуркіт грому.

— Е-ех! — махнув рукою бригадир.— Чорти батька зна, що таке скоїлося! Яка була погода для жнив, а тепер. І щоб же ще хоч днів з десятка попогріло сонце.

Стояв на місці, не рушав нікуди. Поглядав, що робиться навколо, лютуючи на погоду.

— Здрастуйте, Грицько Степанович,— вивів його з задуму голос Миколи Васильовича, що зарання поспішав збудити колгоспного завгоспа.

— Здрастуйте,— байдуже відповів на привітання Книша, не рушаючи з місця бригадир.— Ви куди так зарано йдете?

— Іть треба ж раненько,— зашарівшись трохи, проговорив до Симаненка Микола Васильович.— Може скоро на степ? Воно тепер урем'є таке...

Заглянув Грицькові в очі і опустив свої додолу.

Під рукою Микола Васильович тримав чималенький мішечок. Туди бо сподівався одержати обіцяного бригадиром борошна, як допомогу новому колгоспникові до одержання натуральної частини колгоспних прибутків.

— Як ви, чи надовго розійдеться він? — спитав у Книша бригадир, глянувши вгору.

Микола Васильович і собі задрав голову, ніби до того ні блискавка, ні грім не говорили нічого і ніби він досі того не примітив.

— Мабуть протягнеться так що й чимало,— проговорив по коротенькій паузі.— А його б іть і не треба.

— Так...— незадоволений на погоду, сказав, ніби між

іншим, Грицько. — Виходить — твориться з погодою таке, що сам біс не розбере. Перебиває у самий раз, у саму гарячу пору... Робота, як заведена машина, а тут на тобі — дощ!

— Да, це, їть, Грицьку Степановичу, погода качає. Погода того...

Погода хвилювала бригадира. На роботі він і вся (коли брати в цілому) його бригада ішла передовою в колгоспі. Вона перша бо впоралася з косовицею, перша мала приступити до скиртування й до молотьби, а тут...

„Погода, — думає про себе бригадир. — Чортяка б її взяла! Ех, якби її підпорядкувати собі, щоб знала вона дисципліну!“

Книшеві не ждалося чи не хотілося слухати бригадира. Він ще трохи потупцював на місці, криючися від дощу під стріху, а далі, ступивши з ноги на ногу, підтис міцніше під рукою мішечок і лагідно до бригадира:

— Піду я мабуть, Степановичу. Їть там може того...

— Ідіть, — тільки й промовив бригадир.

Микола Васильович попростував до колгоспного завгоспа, а бригадир зостався стояти на місці. Кілька хвилин він простояв нерухомо, а далі, насунув більше на очі кубанку — така вже в нього звичка, коли нервується — і пішов до МТС.

— Воно ще може дощу й усамділі не буде, — проговорив голосно сам до себе.

* * *

— Увійдіть.

Почувши те, Грицько переступив поріг директорової кімнати і попрямував до столу.

Директор МТС, що сидів за столом, одірвавшись від плана-наряда на збиральні машини, поглянув на колгоспного бригадира.

— Що у вас?

Грицько подав папірець, промовивши потім до нього:

— Там написано. Нам потрібні молотарки.

— Ага.

Пробіг очима папірця.

— „Комунару“ даємо шість молотарок. Це припадає на кожну бригаду. Ви, коли вам потрібно негайно, можете взяти хоч зараз. Тільки...

При цьому слові директор повернувся назад. На стіні висів барометр, а стрілка барометру показувала обом їм неприємне.

— Дощ буде, товаришу.

Грицько, ще все не вірячи тому, ступив на кілька кроків від столу, обійшов поза директором і підступив до барометра. Хоч і до того сам бачив, яка погода на дворі, проте вірити, що так протягнеться довго — йому не хотілося.

А стрілка там показувала невмолимо на дощ.

„І це ж, мабуть, затягнеться не на один день“.

Невдоволено крутнув головою, але мусив пристати до висловленої директором думки про те, що зараз нема рації тягти під дощем.

— Погано,— тільки й висловився, хоч хотілося з цим не погодитися, хотілося б заперечувати. Та проти цього тепер саме нічого не скажеш, адже сам тількищо ввійшов знадвору і бачив, що діється там.

— Як хочете,— сказав до нього директор.— Я не заперечуватиму, щоб ви взяли й сьогодні, але це недоцільно. Там вона стоятиме під дощем, мокнутиме, а в нас під навісом. Заждїть трохи, як перестане, тоді берїть.

— Добре,— погодився з ним Грицько.— Та я ще сьогодні навідаюся, може воно й розпогодиться.

— Гаразд.

Коли вийшов надвір, дощ не перестав. Йому залишилося тільки констатувати факт, що сьогодні працювати на степу і брати молотарку туди не доведеться.

По небу блискотїла блискавка, описуючи кожного разу довгу, покручену лінію. За блискавкою вдаряв грім. Грім гуркотів довгий і розгонистий, гремів то над головою Грицька, то відкочувався кудись далеко в простір.

Деінде по дорозі вже стояли невеликі калюжі і по них розпливалися невеличкі бульбашки від буйніших дощових краплин. Калюжки щораз ширилися, більшали, то коліями, то невеличкими якимись штучними рівчачками сполучалися одна з одною і тоді, злившись до купи, сміливіше прорізали рівчачки, ширше розпливалися в них, простуючи далі.

„Отакої,— подумав ще.— Оце наскиртували й намолотили! Добре, що хоч копиці крутнями поприхвачували, а то було б роботи тоді“.

А дощ не переставав. Дощ розходився, більшав.

На папері-хмарі розгониста рука канцеляриста ставила вогнем свій кривулястий і розмашистий підпис.

* * *

Кубань річка біглива. Води в ній горішні, беруть початок з самого верхогір'я Кавказького хребта. Верхні води тиснуть на низові, зривають пласти глинокаштанових берегів, заглинюючися сами від того, і крутоголово стремлять униз. Дорогою води захоплюють силу - силенну всякого намулу, різного паліччя, трісок тощо і несуть те все, кружляючи, стримголов до гірла.

А двічі на рік — по весні і в жнива — Кубань розливається, виходить іноді через край берегів, руйнує вимощені по краях дамби і розходиться широко по ланах, спричиняє біди.

Треба вартувати гостро, щоб передбачити розлив, щоб своєчасно примусити невгамовні води не вийти з берегів,

допливти, через гірло, до Азовського моря і непомітно вто-
нути в морі.

* * *

Жарке й палюче сонце нещадно топило сніги й льоди на високому Ельбрусі. Води з ревом перескакували через стрімке гірське каміння, бурхали вниз і вливалися до Кубані. Пеліюючи безліч разів, неслися ті води ген-ген здалеку, щораз підбавляючи високості в берегах, щораз сповнюючи річку вище й вище. Води, прибавляючися, набиралися більшої сили. З більшою силою води тисли на дамби, сіючи неспокій і напруження поміж надбережними мешканцями.

Знають мешканці, що потрібна добра варта. Знають, що піймай лише раз гав, як від того будуть їм незліченні збитки. Вода десь прорве дамбу, зірве з надрічного степу хліби, поскладувані в копиці, понесе їх, ніби те паліччя, кружляючи, в далеку далину, наробить шкоди ой-ой якої!

Дощ іще допоміг воді з талого снігу та льоду. Далекі води розбавив тутешній дощ, піддав своїх сил.

Загроза росла щомить.

З Краснодара, до всіх станиць та аулів, через телефонні та телеграфні лінії, передавали загрозову вість.

По станицях міські накази хутко розносили по колгоспних управах, а ті, своїм порядком, розсилали їх до бригад, зривали працівний люд з роботи на степу, гнали до загрозового узбережжя річки.

Цілу ніч, після вчорашнього дощу, вартував над дамбою сам бригадир Симаненко з кількома колгоспниками. А вартувати було що, бо ж їхня ділянка одним кінцем підходила до самої річки. Цілу ніч не спав, вартуючи від напасливого лиха громадське добро, вивіряючи майже через кожні п'ять хвилин розставлену сторожу з колгоспників.

А вода все прибувала. Вода набувала собі високості в берегах, ніби той скокар, чимраз намагаючися дійти гори.

На очах росла вода.

Двометрова палка, з зарубинами на кожні десять сантиметрів над пересічним рівнем води, кожного разу коротшала й коротшала. Щораз менше й менше зарубин зоставалося над водою, танули вони у водах глинястих, бурхливих.

— Вартуйте ж! — наказував колгоспникам бригадир, коли збирався хоч на мить відійти від котрогось. — Вартуйте добре, бо Кубань — вона така сліпа дура, що дороги не бачить.

Відійде від неї, чи на колгоспників глянути, чи хоч, сидячи навкарачки, прикурнути на мить, очі його не стуляються. Схопиться ото і знов, як навіжений, поспішає до вarti.

— Вартуете? Не спите?

— Та що ти?

— Вартуйте! Проспати можна весь урожай. Не до сну тепер, коли суне лихо на нас. Спочивати будемо після робіт.

До молодняка ставить на зміну старіших і поміж них котрогось з комсомольців. На них більше покладав надії Грицько, їм бо й лопати давав до рук, щоб загодя застерігати лихо, щоб вони загодя, підрівнюючи, підвищували дамби.

Над ранок поверх води лишилося ледве чотири зарубини. Додай води ще трохи, і загроза, що досі була не настільки страшна для їхнього степу із скошеним хлібом, повисне кожному над серце і шлунок.

Ранком бригадир поставив на ноги всю бригаду. Вночі із станиці привезли заступи. Тепер вони були розібрані по руках. Нагору полетіло груддя землі. Груддя, лягаючи на плаस्कвату поверхню дамби, ставало щораз вище. Там це груддя вирівнювали й утрамбовували.

Про те, щоб сьогодні приступити до молотьби, годі вести й розмову. Не можна відводити сили від оцієї навислої загрози. Не можна відривати сили із фронту боротьби з стихією вод, що от-от могла переллятися на колгоспні лани, винищити колгоспне добро.

Люди, як на фронті, окопувалися від ріки, роблячи собі заслону від лютого ворога, старанно захищалися від ворожого нападу.

— Давай!— вимагали один від одного, коли хтось у гурті загаювався над заступом, застромленим у ґрунт.

Знову знизу хутко летіли вгору груддя землі, падали на дамбу спершу безладно, а потім вирівнювалися й утрамбовувалися.

А поміж людом, над яким нависла загроза,—неспокій і працівна метушня. Люд набирає в роботі темпів, щораз підганяючи себе й товариша. І над усіма ними висне слово, сповнене вимогою:

— Давай!

— Давай!

* * *

На середній і верхній полиці вагона сплять пасажери. Рідкі свічки тільки в найближчих відсвітлюють тьмяно на личках, неспроможні розімкнути замкнені повіки.

На нижній полиці твердого, набитого людьми вагона хто спить сидячи, притулившись до стіни, хто тільки куняє, хто, чи схилившись, чи сидячи просто, передумує дорожні думи.

Сон примарою ночі бродить у вагоні, непомітно п'янить людей непереможним алкоголем.

Хилитає вагон то в той бік, то в той, б'ючи перебої по рівних лінованих рейках. Від похитування вагонів то в той бік, то в той заколихуються пасажери, як діти в колиці, засинають манливим дорожнім сном.

У середньому купе вагона номер сім молодий парубок ось уже скільки часу бореться із сном. Зосередивши на тому свою волю, він ось не тільки не спить, а може й не кліпне повіками. Очі його крізь вікно вагона вставлені в степову дальину і, ніби ті очі сови, розглядають усе наддорожнє.

Парубок жодного разу, хоч уже проїхав багато станцій, не подивився ні на кого з пасажирів, не промовив ні до кого жодного слова. А коли проїжджали якусь із станцій, тоді він ще нижче схилявся над столиком. Тільки крізь скло й подивлявся на придорожні станції.

Хто він той парубок?

Ніхто з пасажирів про нього нічого не скаже. Дорожнє, таке хутке іноді, знайомство тут ні до чого. Воно його обійшло. За цілу дорогу він не говорив ні з ким. Нікому не сказав, хто він, звідкіля й куди поспішає.

Хто ж він?

Хто цей пасажир, що за цілу дорогу від Сталінграда не сказав нікому про себе, не вимовив і слова — куди їде й по що?

Коли хтось із пасажирів намагався якось утягти його до розмови, тоді він або на короткий час відходив із свого місця, або одвертався в сторону й замовкав. Розмови його не цікавили. В нього вистачало своїх думок, що так багато одна за одною породжувалися в голові. Адже вже недалеко, вже близько кінцевий пункт його подорожі.

Так... близько...

І знову держав пильний зір у степовий простір.

Куди саме й чого дивився він, пасажирам те невідомо. Коли б спостерігали пильніше, може й побачили б. Дивиться він на надзализничу лінію, на рослинність родючого степу.

Скоро, як свиснув паровоз, пасажир хутко підвівся на ноги, глибоко насунув на очі кашкета й хутко пішов до виходу.

Не чекаючи на повну зупинку поїзда, сплигнув той пасажир на ходу із східців і попрямував у протилежну від станції сторону.

То дарма, що моросив дощик, що дорогою де-не-де зустрічалися йому калюжки та дощова роса з рослинності спалада на ноги. Він на те не звертав уваги. Він хутко простував уперед, обравши зарані цю путь.

— Ну, я вже й дома, — ледве чутно прошепотів він. — Дома. Ось і станція, і станиця... тільки...

Одійшовши далі від станції, стихив ходу. Далі пішов повільніше, ледве переставляючи ноги.

— Куди піти?

Думки неспокойливі, що за цілу дорогу так вирували в його голові, здавалося, тепер ще підсилюлися. Думки одна по одній і одна на одну нагромаджувалися в його свідомості, і не вмістившись там, плюскотіли аж через край.

Домівка виростала вже такою простою, зрозумілою й ясною. Виростала так приступно, просто, але... Вона виростала водночас і чимсь чужим, недосяжним.

Адже, коли почував себе тут дома — було вже давно. Від того часу минуло багато. Багато, як ото кажуть, від того часу сплигло в море води, багато сталося змін.

Одійшов з півкілометра від рейок. Зупинився. Кілька хвилин стояв мовчки на одному місці. Ніяк не наважуючися, куди саме звернути, куди піти.

— Куди ж саме? Куди йти?

Далі хутко звернув у сторону, щоб іти до станиці навпростець, і набавив ходи. Намагався дійти на місце якнайскоріш. Ішов поспішаючи.

А йти не так, як було в минулі роки.

Раніш тут були межі по городах. Це були присадибні ділянки, що відходили від станиці майже до самої станції. А тепер не те. Ось уже кілька хвилин він іде навпростець, а не зустрів жодної межі.

— І це мабуть одібрали, — і скригнув зубами.

Роси і краплини дощу, збивані ним, спадали йому на чоботи. Та те не дошкуляло. Ішов він зовсім не помічаючи тієї мокроті, не звертаючи на неї уваги. Тільки коли висока поросль трав та культур скидала йому на штани, вище колін, свою дощову росу, парубок відчув, як помалу його починає доймати дріж.

— Чор-р-т!

Пішов навмання. Всі тутешні переходи знав, вивчивши їх ще за той час, як жив у цій станиці. Станиця відома йому кожною вулицею, кожним перехрестям, будинком, садом.

Вже чути, як проспівали півні, розсилаючи станицею останній передранковий перегук. Ще мить, і недавній мовчазний пасажир ступить у двір.

— Е-ех...

* * *

Ледве почала прибувати в Кубані вода і та вість дійшла до Мамра, він заворушився. Ще з самого ранку не сиділося йому на місці в колгоспній управі. Візьме ото до рук якийсь папірець, так чи не так напише щось, а сам уже виходить на двір, стане на сходах і мовчки прислухається до чогось.

Хотілося б йому самому піти на Кубань і на власні очі подивитися, як там прибуває вода, які сіє турботи, яка від того буде користь. Та він тепер не піде, не може піти. Він сидить над паперами, вдає, що заглибився серйозно в справах, що їх багато. А подивитися здалека не може, бо йому Кубань заслонюють хати, хліви, садки.

Мамро постоїть на сходах управи, випалить кілька цигарок, про щось подумає сам собі і знову вертається до кім-

нати. Нагострює вуха, прислухається до шелесту й шуму річного. На сиру погоду шум чути добре. І тоді Мамрові здається, що він ніби не тут, а там, на самому березі річки. Здається, що річка петляє не там десь за городами, а що вона тут у його підніжжя.

Палить цигарку за цигаркою Мамро. Нервово кусає кінець папіроси і відкушені шматочки, як верблюд слину, спльовує далеко від себе через губу.

Чому такий довгий сьогодні день? Мамру здається — він тепер такий довгий, що може йому не буде й краю. Мамро позирає на небо, хоче доглянути, де саме знаходиться сонце і чи скоро воно спуститься вниз.

Але сонця він так і не побачив. Сонце натягло на себе товсту сірохмарну ковдру, вкуталося в неї з головою, ніби йому від Мамрових думок стало холодно.

Подивиться Мамро на товсті, хмари, хоче крізь них, як іголка, зором дійти сонця, та все ніяк. Зір став тупий, як голка, зламана пополам, що не пролазить, не йде крізь пругке тіло.

Постоїть, постоїть Мамро, викурить ще кілька цигарок, виплуне багато папіросних огризків, та з тим і повертається знову до своєї кімнати в приміщенні управи.

— Ет, чор-рт! — промовить та й того.

І сидіти не сидиться йому. Раніше, сидячи на стільці, почував себе якомось приємно, а тепер ніби там повно настромяно голок чи навбивано цвяхів. Так би схопився на ноги й побіг далі від цієї управи. Та нічого не вдіє зараз. Офіційні години мусить відсидіти на місці, мусить бути коли не в самій кімнаті, то десь поблизу, бож, як на зло, тут, крім голови, вертиться член колгоспної управи.

— І що мене держить? — питає нишком сам себе Мамро. — От, гаспид триклятий. Пішов би собі кудись, так ні...

Листає хутко сторінки в інвентарній книзі, заглядає кудись до непотрібних сьогодні паперів. Ніяк не знайде собі місця, а воно... і чого такий довгий здається йому сьогоднішній день.

Сидячи в кімнаті чує Мамро хуткий розгін річних хвиль, чує хутку течію Кубані. Чує, як там щомить прибуває вода, повнниться, підриває деінде береги, руйнує в крутих і мутних водах ґрунт.

Нагнувся. Знову порпався в паперах, але це не лізло йому в голову. Інші думки насідали, інші картини з життя минулого застидали йому сучасне...

... Невеличкий закубанський аул притаївся собі самотньо тихого вечора. На вулицях ні молоді, ні старих, ні дітвори. Люди, хто й zostався в аулі, сиділи собі тихо по саклях, збиралися мовчки пересидіти ті непогожі дні. Тоді, влітку 1918 року, аулом проходив загін білих — сотня шкуринців і спереду на коні він — Семен Іванович Мамро.

Тихо було в аулі. Тільки мулла радо вітав шкуринців з високої мечеті, ніби кличучи людність Адигеї на вечірній намаз¹.

Приїхав тоді Мамро із своєю сотнею до мечеті. Не зустрівши нікого на вулиці, послав одного шкуринця кликати до себе муллу.

Мулла прокричав ще кілька разів із мечеті, кличучи людність на вечірню молитву, а потім зліз униз і, по-своєму радо вітаючи гостей, нешвидкою ходою підступав до командира, що покликав його до себе.

— Де ваші люди, мулла? — спитав у нього, коли цей підійшов до сотенного.

Мулла спершу здвигнув плечима, ніби нічого не розумів. А далі, коли командир загону, сміючися, пригрозив йому пальцем, мула вимовив ледве чутно:

— Не знаю. Мабуть сховалися десь.

Видав того разу мулла Мамровій сотні родину червоного партизана Гатхе. Про те, що він зробив тоді там — і зараз добре пригадує Семен Іванович.

Помордувавши добре старих, він віддав на глум і гвалт своїм воякам шістнадцятилітню дівчину Фатимет. Не вийшов з хати й сам, а, поставивши в кутку старих батьків дівчини, командував добровільцями...

Семеро було їх там. Даремне борсалася Фатимет. Шестеро допомагали одному, давали йому волю.

Хай дивилися батьки, плакали, а Мамрові тоді було хіба до них? Що йому до того, що мати дівчини падала перед ним на коліна, готова була цілувати лакові чоботи, просила, причитуючи молитов, молилася на нього. Ніщо не допомогло, не могло допомогти.

Сам кожного разу відбивав намагання старих підступити до дочки, пускав у хід гарапника.

І це тільки один фрагмент із багатьох. Це тільки малесенький мазок пензлем на великому полотні із сліз, крові й смертей, що він його виткав у ті часи.

— Да,—вертається до дійсності Семен Іванович,—то був фронт. Тоді було так. А тепер... Тепер теж фронт, тільки порядок розташування сил інший. Інші методи бою між нами... Ось як не дамо хліба...

Вітровий шелест галузками привіконного дерева у шибки вікна вивів його з задуми. Дим клубочився від цигарки вгорі, що палив їх сьогодні він безугавно.

— Да-а... То був фронт. І це... От день тільки, клятий, розтягся надовго. Дай вечір...

Дістав нову цигарку, припалив від докуреної і, схопившись на ноги, хутко, майже бігом, вискочив з кімнати.

А сонця було не видно й тепер. Воно, товсте, замотане в

¹ Намаз — молитва.

хмарне рядно, загубилося в Мамрових очах, зникло від нього на невідомо який довгий час.

Легко шумів угорі вітер, перебираючи пругке листя по садках. Вітер колихав галуззя дерев, оббивав з них дощоросяні дрібні краплини.

* * *

Стук у віконницю заднього вікна розбудив Миколу Васильовича, перебив йому солодкий передранковий сон.

— Сукин син...

Микола Васильович подумав, що це його прийшов будити хтось із колгоспників. Думав, що це підіслав бригадир, бож без його дозволу zostався переночувати в станиці.

— Таке тобі пішло... уже й раз поспати на м'якій перині не можна.

Нехотя зсунувся з ліжка і довго возився коло нього, відшукуючи черевики, які ще вчора поставив напихваті.

Стук такий же, легенький, повторився наново.

— Я зараз,— проговорив до вікна.

Учув, як хтось із садка переступив лісу¹ й увійшов до двору. Це вчув і собака й несамовито завалував на нього. Та людина була мабуть не з боязких і знала собачі слабості.

— Цібе, Білан!— ледве чутно донеслося знадвору до Миколи Васильовича.

І після того собака гавкати перестав.

Думаючи, що то свій—бож на чужого Білан не перестав би гавкати— Микола Васильович хутко пішов відчиняти двері.

— Ти, Петре?— спитав крізь двері, сподіваючися, що це Петро прийшов уночі із степу.

— Я.

Голос був не Петрів. Та його спросоння не розібрав Микола Васильович. До того ще й собака: адже коли б це був чужий, собака не перестав би гавкати, не відступив би від нього. Свого Білана Книш знав добре і вірив йому.

Старому зовсім не спало на думку розв'язувати питання про те, чи може в такий час Петро покинути бригаду на степу і сам уночі,—а коли вночі, то крадькома,— прийти додому. Які могли бути в нього думки, коли так солодко спалося на товстій перині, коли так м'яко бокам.

Зачинивши двері від хати, навпомацки шукав надвірних дверей. Замість попасти до дверей, він трохи збочив і попав, виставленими вперед руками, в залізні відра, що стояли обіч дверей на полиці. Відра торкнулися стіни, одкотили ледве чутну луну.

— Шляєшся, біс тебе зна,— незадоволено проговорив

---

¹ Ліса — сторчовий тин.

уголос Микола Васильович.— Через тебе поспати й раз солодко не можна. Будиш і дома...

Брязнув внутрішній замок і скоро по тому крізь двері проскочив парубок.

У темному коридорі Микола Васильович так і не впізнав, що то був не Петро, що був то хтось чужий. Двері знову накинув на гак і сам повернувся до хати.

— Чого це ти так довго шлявся? — накинувся Микола Васильович, думаючи все, що це прийшов Петро.— Іть час уже пізній.

Темна парубоцька постать, що проскочила до Книшевої хати замість сина—Петра, на те не сказала нічого. Постать, переступивши хатній поріг, трохи звернула праворуч і, не дійшовши до канапи, спинилася.

— Це ти проспавшися вже чи ні? — питав далі господар, підступаючи ближче до постаті.

— Ні,— тихо обізвалася постать.

„Голос наче як не Петрів,— подумав Микола Васильович.— Наче як хтось чужий“,— і попростував до печі відшукувати сірника.

Ледве чиркнув сірника, постать одним скоком опинилася поряд його і, вдаривши по руці, потушила вогонь.

— Це що? — здивувався Микола Васильович.

— Не треба,— прошепотіла сердито постать.

— Що?..

Постать узяла Миколу Васильовича під руку.

— Не треба світити, дядьку Миколо, не треба. Хай побудемо так...

— То це не Петро? — аж скрикнув Микола Васильович.

Від такої несподіванки господар кімнати задом відступив до стіни. Може пішов би й далі, та не було куди. Далі була стіна.

— Зло...

І не промовив до кінця слова, запнувся на ньому, ніби прикусив язика.

— Чого тобі треба? — вимовив він трохи згодом.

Постать і на це не сказала нічого. Вона тільки притьма стала коло нього. І ця постать, як здавалося Миколі Васильовичу, була для нього чимось страшним.

Холонуло в грудях у Миколи Васильовича. Здавалося, що він знаходиться не в себе дома, не в своїй хаті, а десь хто-зна де. Чи то він знає, що скаже йому чи що зробить оцей проходимець, цей, може, найбільший злодій.

— Дядьку Миколо, це я.

— Хто ти?

— Я... Я... Микола.

— Думенків?.. — розпізнав Книш по голосу.

Стихли обидва.

Уже з того, як Книш прийняв його за свого сина, зрозумів Думенко, що Петра немає дома. Ото, хутко зваживши на обставини, непростений гість наважився запропонувати господареві, щоб не накликав підозри на його перебування тут.

— Чого ти? — проговорив Книш, — іть тебе...

— Цитьте! Хіба й вам уже хочеться повторити, що тебе, мовляв, ліквідували як клас!

Микола ступив на крок уперед і став спереду Миколи Васильовича.

— Та не так воно просто, Микола Васильовичу... Не зуміли довести до кінця. Я ще живий і ось, ніби рожденний наново, знову стою перед вами. Дивіться на мене, розділяйтеся! Тільки із світлом поспішати не слід.

— І-і-і-т-ть...

— А що? Хіба й ви уже з ними?

Микола Васильович не міг придумати враз, що сказати Думенкові. Не придумав і не міг придумати раптом, куди б його податися, щоб не накликати на себе біди, бож знав, гість небезпечний, та ще й прибув у такий час.

Він хотів щось придумати, але в нього не виходило. Думки ніяк не йшли йому в голову, мозок відмовлявся слухати.

— Я... я, — сказав і замовк.

— З ними? — сердито допитувався гість.

— У кольхозі, — Микола Васильович сказав непрошеному гостеві правду. І тут же, чи на виправдання, чи на ствердження безвихідності, додав: — іть так сталося, що інакше не можна.

— Так. Ну, і...

Гість не спитав, з якими намірами вступив до колгоспу Микола Васильович. Могло ж статися, що за ці роки Книш став зовсім не той, що пішов він до колгоспу цілком щиро, без усяких задніх думок. Хіба можна, не знаючи, який тепер господар, сказати прямо, сказати одверто, що й він не проти колгоспу, що й він за колгосп, за те, щоб увійти до колгоспу і зсередини його...

Сплюнув на долівку й зле звернувся до господаря хати:

— Може прикажете мені враз од вас удалитися, а сами побіжите сказати про це Симаненковому?

Книш мовчав.

— Може вам прочинити двері, щоб хутчіше побігли? Може вказати дорогу? Га?

Мовчуном стояв Микола Васильович. Він на всі слова, звернуті до нього, не промовив жодного слова, не відповів гостеві.

— Чого мовчите? Говоріть, колгоспнику Книш! Говоріть, Миколо Васильовичу. Чи може ви вже не той самий Книш, що був колись? У якого — я нагадаю — силоміць забирали

хліб. Хіба не той, що йому доводилося потім позичати для себе в Думенка? Говорить. Ну! Я вас слухаю.

— Стій.

— Я ст-тою,— процідив крізь зіцплені зуби Думенків Микола.—Я стою і чекаю, що скажете ви.

— Чого тобі від мене треба?

— Уже ж не того, щоб побіг зараз сказати, що до мене, мовляв, прибіг із висилки Думенків Микола. Ми з батьком не заявляли, щоб у вас узяли хліб, а ще й свого при нещасті дали потім. І ви zostалися нам у боргу.

— Знаю.

І повісив голову.

Микола Васильович пам'ятає добре, що весною 1928 року він відмовився здати державі лишки хліба. За Думенковою порадою попереуосив усе зерно до хліва й понасипав ним кадоби, а зверху поприсипав половою, ніби для годування свиней. Та комісія, що вже була поінформована, сховище знайшла.

Через кілька днів після того Михайло Панасович Думенко, Миколин батько, сам напросився Миколі Васильовичу Книшу і позичив йому пудів двадцять зерна. Сказати, що Книшу було дуже треба, не можна, але... тією позикою Микола Васильович мав застрахувати себе. Хай прийдуть до нього хтось із комісії, а він їм і одкаже, що, мовляв: „сам живу позиченим“.

Отих двадцяти пудів Книш не повернув Думенкові. Він пропонував повернути того ж літа, та Думенко не взяв, усе зволікав, відтягував далі. І от Микола Васильович і почував себе боржником перед Думенковим. Він таки не повернув йому позики.

— Чого ти від мене хочеш? — вже трохи спокійніше проговорив Книш.

— А ось чого...

Своєю сильною рукою вхопив за руку Миколу Васильовича й потяг до столу. Коло столу всадив його на канапу і сам сів поряд.

— Слухайте.

Сильно стиснута Думенковим, у Миколи Васильовича щеміла рука. Він про це сказав йому.

— А мене, нас хіба не тиснуть? Хіба нам не боляче, коли доводиться блукати хто-зна де, по всіх усядах? — знову натякнув на владу, на тих, що будують нове суспільство.— Хіба мене не тиснуть і не зневажають? Подумати тільки...

Книш сидів мовчки. Другою рукою держався за те місце, де недавнечко як лещатами стискав йому молодий Думенко.

На їхню, трохи піднесену, розмову з другої хати прочинилися двері і на порозі стала Книшева дружина.

— З ким це ти так розмовляєш? — спитала вона в Миколи

Васильовича, не бачачи його самого в закутій кімнатній темноті.

— А ось,— Микола Васильович показав рукою на Миколу Думенкового, але того не могла побачити Книшиха.

Книшиха переступила через поріг хати і шамкітливою, нечутною ходою направилася до столу.

— Хто це?— спитала вона, коли підійшла притьма до людини, досі їй невідомої.

— Я, тітко Уляно,— проговорив лагідно до неї Думенко.

— Думенків?

— Я, я. Повернувся, а дітиса нема де. Упросився до вашої хати, а дядько тут мало не біжить до Симаненкового...

— Бідний,— проказала Книшиха й накинута на свого чоловіка:— Ти б для нього місце дав. Вони для нас добрі були, а ти забув хіба?

Микола Васильович, при таких словах дружини, почав здаватися й собі.

— Та я що?— винувато відповідав дружині Микола Васильович.— Я нічого.

— От! Ти може поспиш, Михайловичу?— звернулася Книшиха до гостя.— З дороги воно спочити хочеться. А про всяку всячину ти вже нам нарозказуєш...

— Дякую, тіточко. Ми ще поговоримо...

Кінець ночі для Миколи Васильовича пройшов неспокійно. Він ото собі повернеться і на той бік, і на той, а не спиться ніяк. Повернеться, вкутається ковдрою, залізе під неї аж з головою; а воно не те, не спиться. Ворочається, ніби під ковдрою обліпила його череда бліх.

Щойно натягне на себе ковдру, залізе під неї з головою, а воно знову. Думенко знову перед ним і говорить такі слова, від яких у нього голова іде обертом.

Ніч така кволі і тягнеться вона так довго. Ранок той, здається, може не настане вже ніколи.

Книшеві хочеться, щоб скоріше минула ніч, щоб настав ранок, щоб з примарою ночі минули примари й Миколиного обличчя. Щоб воно не було перед ним, щоб зникло десь геть.

Книш не витримав під ковдрою. Ніч упущена до хати і прикутана знадвору віконницями, гнітила його. Він виліз спід ковдри, натяг на ноги чувеки й почелепав надвір.

Приманив до себе Білана, погладив йому голову, поприсив лапу. Однією рукою взяв обидві Біланові лапи. Підняв собаку вгору й гладив через усю спину.

Білан, радий з такої господарєвої ласки до себе, радо тулиться до нього, підставляє свою голову. На подяку до

господаря він лизнув кілька разів йому руку, підвів угору голову й висолопленим язиком дістав лиця.

Награвшись з Біланом, відпустив його від себе. Сам переступив через низеньку лісу в садок. Дійшовши до вікна, відкрив віконницю, що проти його ліжка, бажаючи, щоб якнайскоріше ранком заглянуло сонце.

Тихо вночі у станиці. Навколо ніщо не шелесне, ніби все вимерло, ніби немає нічого. І ніч така темносіра, аж очі нічого не бачать.

Попоходив по садку навколо хати. Далі знову переступив через лісу до двору. Обдивився усе в дворі, заглянув до хліва, де стояла корівка.

Але і там, і всюди думки не покидали його.

— Як же тепер?..

Знову ввійшов до хати. Роззувся, роздягся, ліг на ліжко під ковдру, та сон не приходив до нього. Скільки не наважувався держати затуленими повіки, щоб скоріше заснути, все ж заснути не міг.

Думенко з його настирливими думками не відступав і на мить. Думенко переслідував його всюди. Здавалося, він ходив весь час поряд і нашіптував Книшеві на саме ухо:

... Війна буде. Буде війна неминуче.

... Капіталісти збираються піти на більшовиків війною от - от. З ними виступлять наші „радяни“¹, їм допоможуть українські самостійники і з ними всі емігрантські загони російського війська.

Думенко похапцем, поспішаючи, але встиг наговорити того, що тепер може й до самого ранку не спатиме Книш. До сказаного Микола Думенко ще й попередив Миколу Васильовича, щоб „до слушного часу, про це нікому ні слова“. Можна говорити лише з „надійними“, готувати їх до боротьби.

Не може заснути Книш. Лежить, закрив очі, подержить стиснутими повіки, а сну немає, мов його не було ніколи. „Як бути?“ І чи правда ж тому, що наговорив йому Думенків син? Чи може вернутися старе? Адже комуністи, та і його син, Петро, говорять не те. Вони говорять, що влада тепер міцна, що робітничо-селянська Червона армія дасть усім ворогам одкоша, не пустить нікого на землю своєї батьківщини.

Замислився Микола Васильович глибоко, кріпко.

За вікном не натрапив ні передранкової зорі, ні Волосо-жару. Іншої, не дощової, погоди оце миготіли б уже передранкові зорі і по них визначив би Микола Васильович, як скоро настане ранок. А при хмарній погоді хіба визначиш?

---

¹ Прихильники контрреволюційного Кубанського краєвого уряду, Кубанської ради.

Дідька! Хмари густим тряп'ям, товсто понакладуваними ганчірками звисали з неба, густо закутали зорі, і ні часу по них не визначиш, ні спокою собі не прибереш.

10

Вирує Кубань.

Вода, тепер хоч і не так хутко, все прибувала й прибувала. Зміцнені дамбою береги ледве витримували її тиснення. Береги вже досі й поступилися б стихийному натиску, та люди, що ходили весь час коло дамби, старанно докладали своєї праці, стримували невпинний плин води.

На дамбі з обох боків річки виставлені людські дозори. Дозори ходять озброєні заступами, додивляються, щоб вода не показала свого язика десь крізь дамбу, щоб не врізалася крізь товщу землі.

Поміж дозорами, виставленими на варту, проходять їхні командири — колгоспівські й станрадівські. Командири придиляються до дамби, де-не-де торкаються руками свіжо настиганої землі, перевіряють, як міцно вона утрамбована.

А Кубань, бурхлива весь рік, тепер пінилася, вирувала ще дужче, сильніше. Кубань хутко несла свої багатоперехові води з кавказьких верхогір, через надкубанські широкі степи аж до Азовського моря. По воді пливли дрібні цурпалки дров, пливли будівельні колодки, корчі й цілі дерева, вирвані водою десь понад берегом річки.

Не кожного літа однаково розливається Кубань, бо не кожної зими однакової товщі випадає снігу й намерзає льоду. Минула зима випала рання. Сніг ліг якось неждано рано і не розтавав аж до самої весни. Сніг, — чого давно не знають мешканці, — цього року випав на кінець листопада, захопив у степу відсталі колгоспи з недокінченою осінньою сівбою. Зима вслала Ельбрус та його сусідів великими товщами снігу, вкучала важкою білою шапкою. Тепер зриває ту товсту, білу шапку вогняна сила сонця, розтоплює, як на сковороді, льодисту ковдру, ручаями спускає воду в Кубань.

— Ой, і пре ж! — обізветься ото хтось із вартових коло дамби. — Ой, пре...

— Силу має таку, от і пре, — відповість сусід, держачи весь час свій зір на воді.

До ділянки того фронту, де стояла Симаненкова бригада, що духу прилетів на гнідому станрадівському коні Гуркало. Гострим поглядом окинув він ділянку, зайняту бригадою, і тоді під'їхав до бригадира, що стояв на фланзі бригади.

— Ти, Грицьку, зніми тут чоловіка кілька і перекинь до Яреськової бригади, — проговорив Гуркало до бригадира, навіть не привітаючися до нього. — Да, зніми негайно, перекинь туди, бо там сильнюча загроза.

— А тут?

— Я розумію. Люди потрібні й тут. Хіба я заперечую. А тільки, коли не спасемо там, то твоїй ділянці теж спасіння не буде. Залле все рівно. Хіба ти не знаєш, що їй, сліпій, аби тільки прорватися. Вона вже нас з тобою питати не стане.

Може б і позмагався ще трохи за своїх бригадників Грицько, та час був не такий. Гуркало, віддавши Грицькові наказа, сам знову подався далі, щоб доглянути варту на всім узбережжі, що ніде не було без керівництва.

Гуркало понісся вперед. І вже через кілька хвилин чути було його голос, його накази й поради тамтешнім. Гуркало намагався бути всюди, бо вода — вона, як здуріла стихійна сила, — не знає свого порядку, преться абикуди, шукає простору, розвороту.

— Насипай!

— Піддай землі!

Люди, із приставленої на дамби охорони, налягали один на одного, підганяли, не давали пристоявати. Час не жде. Кожна хвилина, прогавлена недоглядом чи неухважністю, може привести до згуби. Та й ще — дамбу треба підвищувати, підсипати вдень. Уночі того не зробиш, і якість насипу буде не та.

Грицько Симаненко мусив відірвати від своєї ділянки кількох охоронців і надіслати до Яреськової бригади, бож, кінець - кінцем, загроза там — є загроза і йому. Та й колгосп же один.

— Давай!

Сонце блиснуло згори на кілька хвилин. Але й сонце сьогодні було невеселе. Сонце, ніби опам'ятавшись, що так провинилося перед людьми, сумувало самé, ховаючися від людей поза пласкі хмари.

А Кубань вирувала.

Надбережжя, що до цього повноводдя і геть височенько місцями стреміло над водою Кубані, тепер відокремлювалося пластами чорноземлі, шубовстіло у воду і, як цукор, тало в ній.

Вода зносила всілякі перепони, що траплялися їй на давній дорозі. Вода хутко неслася вперед, несучи на своїй спині усяке паліччя — дрібне й велике, підмивала береги, рвала їх, де вони були нетривкі.

Вирувала Кубань.

* * *

Микола Думенків всадив думки-занози Миколі Васильовичу Книшу. Книш ходив з ними, як віл у ярмі. А що він не прибився ще ні до того, ні до того берега, то, здавалося, він тепер із своїми думками став схожий на молодого вола, якого уперше впрягли до плуга й привчали до праці, до борозни.

І вдень, вийшовши на степ до бригади, тримався Книш якось осторонь. Поміж колгоспниками, що стояли розставлені на сторожі коло стихійного ворога, був неговіркий. Перший не обізвався ні до кого й словом. Мовчки сував насту́па в землю, набирав на нього землі і, мовчки, ніби усохлими руками, не кидав, а сунув землю на гору дамби. Груддя землі клав нетривко. Воно услід за заступом котилося вниз. Праця його була непродуктивна.

— Чого це у вас так? — спитав, підійшовши, в Миколи Васильовича бригадир.

Микола Васильович відповів не зразу. Повагом устроїв у землю заступа, схилився трохи на один бік, скривив лице.

— Хворий, Степановичу. Нездоровиться мені. У грудях щось коле. Іть земляна робота — вона важка, а мені не двадцятко...

Про себе Книш знає, що йому нездоровиться від переобтяжених думок і безсонної ночі. Це знає він. Але про це одверто не говорить Грицькові. Одвернувся від бригадира і одним рукавом витер обличчя, ніби там рясно-прерясно градом котив піт.

— Хворий, Степановичу, — проговорив ще. — Якось іть дуже притисло.

— Погано, — тільки й найшовся відповісти бригадир.

— Іть, що погано, те сам знаю. Не в урем'є хвороба приходить. Тут саме робота гаряча, а воно тобі... Людей сюди треба здорових, а я мало корисний. Що я тут, хворий, зроблю?

Розводити балачки не було часу. Кожна мить дорога. Пропущена мить, тільки мить, могла призвести до безповоротних збитків. Грицько мусить бувати усюди, біля кожної людини з своєї бригади. Не встигни десь, прогав — прорве вода, а тоді...

... Недавно, позаминулого року не встигли запобігти лиху. З адигейського боку річки вода прорвала дамбу в кількох місцях. Вода шубовснула тоді на пригородне господарство, на городи, затопила кілька аулів і винищила тисячі гектарів засіву...

— Що ж, — сказав наостанці Грицько до Миколи Васильовича, — коли хворі, то краще ідіть спочиньте чи коло табору, чи прямуйте додому.

— Та іть... — зам'явся на слові Микола Васильович.

— Ідіть, ідіть, — рішуче промовив до нього Грицько і сам одійшов до інших колгоспників.

* * *

Над південь, на скошену ділянку Симаненкової бригади уперше сьогодні прийшли кілька жінок одноосібників і серед них зо двоє дітей колгоспників.

Жінки розсипалися рядочком. Захопивши кожна собі по-стать, пішли уподовж ниви. І коли хтось із тих жінок за-ходив за копички так, що їх ставало невидно від дамби, — тоді злодійкуваті руки, немов гусячі дзьобки, запускалися в колючки. Звідтіля тягли жмені пшениці, відкручували ко-лосся й укидали в приполи, торбинки. Дехто з них захопив із собою ножі та ножиці. З ними було більше надії на успіх. З ними і приполи росли неймовірно хутко.

Вже коли дійшли аж на середину, їх запримітили.

— Чого вони там?

— Хто?

— Та он, подивися.

Зайняті важливою роботою коло рятування дамби, колгосп-ники повертали назад тільки голови. Позирали туди похап-цем, щоб не затримати подачі на дамбу землі.

— Диви. А хто ж там?

— Угадай.

Поміж роботою повертали назад голови, впізнавали хто там.

— Ти диви, — проговорив до свого сусіда Кирило Йоси-пович. — Та он Дрижина жінка.

— Еге, — ствердив його слова сусід. — А ото рядом, то ж знаєте, дядьку Кирило, хто? То он Рудівна, що за Смичком.

Скоро помітила вся бригада. Реагували на це явище по-різному. Одному здавалося, що то дурниці, що хай збирають, мовляв, нічого лихого в тому нема. Інші рішуче заперечували, висловлювалися проти, за те, щоб їх негайно спровадити з ниви.

— Павле! — покликав Петро Лобода Кибченкового Павла. — А йди їх наладь. Чого вони шляються?

Павло одвернувся від берега. Він саме кинув туди велику глибу землі і тепер наново збирався стромляти в землю заступа.

— Наладить? — перепитав у Лободи.

— Ти їх так, — устрив до розмови Кирило Йосипович, — грубіянити не треба, а просто скажи, щоб пішли й більше на колгоспнім степу не показувались.

— А коли так не підуть, тоді...

Настя хотіла дати пораду Павлові, та її, несподівано для неї самої, перервав Книшенко:

— Ну й хай збирають, чорт з ними. Колись же гусей можна було пасти по степу, а не все рівно хіба: чи люди, чи птиці й тварини?

Настя спалахнула. Але що хотів сказати Книшенко: чи він справді за те, щоб дати волю бродити по бригаднім степу неколгоспникам, чи він то тільки пошуткував, — вона не розі-брала. Та хіба не однаково? „Гусей“ чи „тварин“ треба було просити з ниви.

— Ти що? — накинулася вона на Петра. — Ти їх захищати вбрався? По-твоєму хай ці тварини розповзаються куди навгодно? А чи знаєш, що й ці тварини потребують пастуха? Може ти підеш, постережеш, щоб вони не вскочили в шкоду? Підеш, га?

На Петра звернули увагу товариші. Кілька пар гострих очей пройняли його допитливим поглядом. Петро це відчув і зрозумів, що сказав не те, що слід.

— Ти, Насте, мене на зрозуміла. Я ж і назвав їх „тваринами“, а не людьми. Звісно, на них треба пастуха, бо так нашкодять. А пасти поставити ми не маємо кого. От і треба, виходить, їх прогнати.

— Прогнати, — передражнила Настя.

Помирив обох парторг Левіч. Він звелів Павлові піти їх прогнати геть, а коли не послухаються, щоб покликав на допомогу. Глянув, як Настя відступала від Книшенка, креснула іскорками в очах.

— Ідіть по місцях, курчата нешпарені. Збиратись на мітинг не час.

Настя більше не говорила. Петро Книшенко теж. Обое приступили до роботи.

А з середини ниви, ускочивши поміж табун „гусей“ чи „тварин“, Кибченко кликав собі на підмогу.

* * *

Станиця, сонна літніми вечорами, стала ще сонливішою, коли люди всю свою увагу зосередили на Кубані. Ледве закотилося в невідому далину сонце, в станиці позатулялися на міцні прогоничі вікна, позамикалися двері. Замість дівочих та парубочьких буйноголосих співів, чула станиця тільки подекуди валування собак.

Мертво жила станиця тих вечорів. Людей, щоб гуляли на вулиці — ніде не душі. Лише може десь поодинокі тінь промайне поза хатою і скоро сховається за надвірним замком, за зашпелнутими прогоничами...

Невеличка кімната в будинку Миколи Васильовича ожила того вечора. До неї прошмигнуло кілька крадучих тінів, старанно оглядаючися, щоб хтось не стежив за ними, коли пробігали городами.

Хоч єдине вікно тієї кімнати і так було добре притиснуте прогоничем, та, для кращої безпеки, зсередини його ще зап'ято ліжником.

— Щоб світла й помітки нікому не показалося, — наказував гість, запобігливо усміхаючися до господарки.

Крадучими тінями збиралися до хати Книша непрошені гості. Гості в хаті почували себе краще за самого господаря. А він ходив поміж ними, мов дурень. Обізветься ото до нього хтось недоречним словом або він до когось, та й усе.

Ще так недавно про це Микола Васильович не думав. Були думки про те, що раніше, до того як уступив до колгоспу, розпоряджався собою сам, робив те, що здавалося йому потрібно робити. Уже і з колгоспом почав був примирятися, а от тепер пішло шкереберть. Нежданий гість наговорив такого, що не добере він своїм розумом — куди йому піти, до кого прихилитися? Сумною бичовою витягуються думки в його голові, прокочується по всьому тілу мурашками, дріж, спадаючи аж у ноги.

А люди — непрошені гості — крадучими кроками проскакують до хати, такою ж крадучою ходою входять до цієї кімнати. Люди сідають на стільцях, на лаві, щоб не гула підлога, щоб хай і найглухішою луною не відгукувалася десь поза хатою їхня хода.

Мутяться думки в голові Книша. Думки вирисовують перед ним оті картини, що їх висловив молодий Думенко і що приснилися сьогодні вночі Миколі Васильовичу.

... За гуркотом та стріляниною входить до станиці іноземне військо, а з ними разом і вислані. Іноземні ідуть шеренгами. На сонці вилискують блискучі рушніці, з добре вигострієними списами, і на рукавах значок із свастики. Обіч іноземних ідуть вислані станичники. Вони теж озброєні і з такими ж свастиками на рукавах. У багатьох на плечах погони з про світами й зірочками. Вони ведуть заарештованих більшовиків.

Он, попереду, із закрученими назад руками ідуть Симаненко й Ганджа. У молодого Симаненка на обличчі запечена кров. Із рота, крізь зуби ще й досі сочиться червоний струмочок, спадаючи дрібненькими краплинами на сорочку.

Микола Думенко — цей самий, що тепер так бережно криється від людського ока, уже серед них. Він іде попереду заарештованих у золотих погонах старшого офіцерського чину. Микола, сповнений люті, стиснувши зуби, зухвало дивиться на в'язнів, а потім дає Грицькові ляпаса.

— А-а, сволоч!

Той тільки никне униз головою. Іде повільно, але йде.

Крім тих, що входили до станиці разом з іноземним військом і тепер проходили вулицями до центру, частина ще розійшлася по всій станиці вишукувати більшовиків.

До вух доносилися крики й плач. Переможці лютують по всіх усядах, справляють свою перемогу, щедро дарячи помсту, приготовлену заздалегідь.

До заарештованих Симаненка й Ганджі приєднують іще цілий гурт. Вони теж: у кого кров тільки на лиці, у кого сочиться крізь порвані сорочки, штани. У кого очі вже як-як не вилізли з орбіт, попідсинювані, попідбивані.

А Микола Михайлович Думенко знов коло них. Він тепер відпустив ляпаса уже не Грицькові, а Кирилові Йосиповичу. Грицькові ж він робить інше. Він витяг, що був причеплений

з боку, кортик — дістав собі цей рід зброї, передбачаючи такі випадки — і ним, не з розгону, а тихо проколює бік, заганяє в груди. По кортику стікає на руку Думенкові кров. Та йому це байдуже. Він допитується в Грицька, щоб розповів про тих, які не встигли втекти й zostалися в станиці чи десь поблизу.

Кров по кортику стікала на руку Думенкові. Тоді він лиймає кортик з одної рани і робить іншу. Микола допитує свого ворога, лютує, що той мовчить, що не признається.

— Де вони, комуністичний запроданцю? — шипить крізь зуби й кінчиком кортика знову штрикає в бік.

Грицько тільки ворочається, кривиться від болю. Але Грицько не говорить і слова, не видає товаришів. На ньому, здається, скоро не zostалося вже й місцини, щоб там не було крові, щоб там не було нанесеної рани. А Грицько все ж не видав нікого і не став проситися, не молив пощадити. Навпаки, коли вже зовсім звалився і на нього вилили відро холодної води, тоді він, підвівшись, на нове запитання відповів величезним плювком загусклої крові в обличчя катові і голосно гукнув:

— А все ж, нас не вб'єте! Нас сила, і ми переможемо...

Снилося йому ще, що ці крики й розправу переможців над переможеними заглушували церковні дзвони, як було в роки 1918 і 1919, — коли панували на Кубані білі.

Думаючи про сон, Миколі Васильовичу тепер пригадалася ще одна картина з розправи над пійманим червоним партизаном у 1918 році.

... Пійманого партизана, розділого, в одних спідніх штанах, прив'язали до акації. На обличчі його була теж запечена кров. До прив'язаного підходили куркулі, брали сукувати акацеві палиці, навмисне для того приготовлені, і били ними по чім хто попадав. І той, як і Грицько у сні, не видав нікого, а перед смертю вигукнув: „Нашої справи ви не вб'єте! Ми перемо...“

З тим і помер.

І це було в присутності багатьох людей. Одні з них, куркулі, прийшли подивитися, як чиниться розправа над тими, хто повставав проти них, разом з російськими більшовиками воював проти панів, капіталістів, поміщиків і куркулів. Інші стояли тут зігнані силою на видовище, щоб бачили, як розправляються з більшовиками...

І це було теж під церковні дзвони...

І сон, і ця картина страшні Миколі Васильовичу. Він би не хотів такої розправи. Він проти цього, але... Але як він повстане? Цих підтримує його дружина. Вони, через Миколу Думенкового, попереджають його, говорять, що обстоюють і будуть боротися, щоб повернути минуле.

Куди йому прихилитися?

Думки стають паралізовані, надто неповороткі.

„А що як доведеться їм захопити владу й прийти назад? Що буде тоді? Тоді мабуть ще не так забиватимуть кілками та палицями, виготовленими з найсукуватішої акації, не так вирізуватимуть червоні полоси м'яса й чіплятимуть скручений із них на груди бант та вирізуватимуть на лобі п'ятикутну зірку. Тоді вони придумають ще щось лютіше, помстяться ще більше“.

„Те, що було в ті роки, — говорив йому Микола Думенків, — то все дрібниці. Вони (більшовики) заслужили від нас не того. Повернемося, тоді побачите, Миколо Васильовичу, як ми з ними розправимося. І, в першу чергу, найлютіші муки придумаємо запроданцям із козаків. Для таких ми не пошкодуємо нічого...“

— Здрастуйте, Миколо Васильовичу, — тиснув руку Книшеві Дрига.

Микола Васильович холодно звів на нього посоловілі очі. Він за думками і не чув і не бачив, коли той зайшов до хати. Байдуже подав йому руку й байдуже промовив:

— Здраст...

— Що, не ждали? — спитав той, помітивши, як неохоче поздоровкався з ним господар кімнати. — Воно б я може й не зайшов, коли б тут не було дорогого гостя, — і кивком голови показав на Миколу Думенкового. — Дорогий гість завітав до тебе, Миколо Васильовичу. Як тут не провідати? Не всидиш дома, коли довідаєшся...

— Ну! — прошипів на це від порога Микола Думенко.

Дрига зрозумів, що він мабуть трохи переборщив, що сказав більше, ніж можна було говорити Книшеві.

Гості, закликані гостем непрошеним, уже всі у зборі. Отже, чекати далі немає на кого. Микола Думенків тихо підходить до Миколи Васильовича, кладе руку йому на плече.

Квиш підводить угору очі, розглядає його великими чоловічками очей, що значно розширилися при невеличкому каганцеві.

— Ви б пішли, — говорить до Книша Микола Думенків, — і погуляли б надворі. Коли буває хтось ітиме вулицею й поверне до вашого двора, тоді...

Він запримітив, як Книш здригнувся, і враз змінив голос.

— Це я для вас же і, безумовно, для всіх. Так буде краще.

Квиш залишається сидіти на лаві непорушно. Думок у голові його ой-ой скільки! Думкам він ніяк не може дати порядку. Їх так багато, і всі, здається, незакінчені. Вони, ніби ото табун добре вгодованих коней, біжать навипередки одна одній, одна одну обганяючи й випереджаючи.

А Микола Думенків стоїть над ним. Він не підносить голосу. Говорить тихо і, здається, лагідно.

— Господареві воно найкраще. У себе в дворі—яке кому діло, коли саме ви будете походжати? Може ви й до вітру вийшли...

Проходить ще якась мить. Микола Васильович покірно підводиться з лави і йде до дверей.

— Тоді,—зупиняє його коло самого порога Думенків,—коли щось, то стукнете тихо двічі пальцем у скло.

Микола Васильович кивнув головою.

Зачиняти за ним двері пішов сам гість. Він перевірів замки, сам зачинив, щоб знати на всякий випадок усі деталі.

Зачинивши, хутко повернувся до хати і своїм друзям запропонував присунутись ближче до столу.

Постаті, що злодійкуватими тінями прокрадалися до хати, тепер стали почувати себе вільніше. Вони сміливіше підступили до столу, сідали навколо, а Миколу Думенка пропустили на покуття. Там бо — здавна ведеться так — має сидіти найулюбленіший гість, найдорожчий для цього дому, найшанованіший у розмовах, порадах.

Як усі зайняли місця, Семен Іванович дістав із кишені пляшку горілки і попрохав господарку подати чарки та приготувати закуски. Господарка вже було заметушилася, але несподіваний рух молодого Думенка припинив наміри і її, і Семена Івановича.

— Нащо це? — спитав він суворо.

Мамро скривився. Замість того, щоб сказати щось інше, він тільки й промовив:

— Щоб краще пішла розмова.

— Залиш! — суворо приказав йому Микола і одібрав пляшку.

— Пити не будемо.

— Чому? — перебив Кушнір, що вже був приладнався випити й облизував губи, побачивши пляшку.

Микола суворим поглядом оббіг усю компанію, почергово ватримуючися кілька секунд на кожному.

— Тому, що пропили все діло і так, — проговорив протяжно, підкреслюючи кожне слово. — Усе пропили. Годі! — і вже стишеним словом додав знову: — Політичні справи розв'язують не за горілкою. А ми мусимо говорити про справи політичного порядку, про організацію сил. Ми мусимо говорити про справи важливіші й складніші, ніж ми говорили будьколи й буде. А серйозні справи розв'язують не за горілкою. Вони, — натякнув на своїх ворогів - комуністів, — не бійся, коли щось роблять серйозне, то роблять тверезо. А ми говорили про діла сп'яна.

Присутні почервоніли, але вже не заперечували. І цей вчинок у їхніх очах ще вище підніс авторитет Миколи...

Від Кубані, що петляє в кінці міста Миколи Васильовича, глухо доноситься до хати плескіт води. Вода шумить, бездержно несе зірвані з дороги всі перепони, гонить прудкі

хвилі аж ген-ген куди. Від ріки шелест здається ніби шелест переїденого роками ржавого заліза.

За вікном, за хатою, в кінці города на довгих кілометрах вирує, люта тепер, Кубань. Її дужі хвилі б'ють об круті береги, ледве не перескакують вгору. Невдоволені, що не вдалося переплигнути через береги, хвилі приєднуються одна до одної, щоб потім ударити десь іще з більшою силою.

А в хаті якусь мить тихо.

Розмова в присутніх не клеїться. Вчинок Миколи, ніби притьма відрізав нитку в клубку і тепер зовсім не видно, немає змоги знайти від тієї нитки кінець.

Мамро позирає на Миколу трохи чудним і мутним поглядом. Кушнір, ледве чутно, тарабанить пальцями об стіл. Дрига — той перебігає очима по кімнаті.

Стало чути, як велика зелена муха, що залетіла до кімнати вдень, тепер кружляла вгорі, ніби збаламучена. Муха дзижчить надто блискуче, непривільно, додаючи суму компанії.

Так тягнеться якусь мить.

Микола — той усе на своєму. У хвилину замішання він проймає своїм поглядом присутніх. Ледве помітно хитає головою, мовляв:

„Он які смільчаки!“

Мить якусь Микола дивиться на них, не одводячи очей у сторону. Потім — швидко стає на ноги. Його голова підводиться під покутяну ікону, здається, ніби він сам хоче стати присутнім за бога. Він одірвав погляд од них, обдивився по сторонах. Далі бере за подборіддя Мамра й Кушніра, примушуючи їх дивитися на себе.

— Е-ех, ви! — і крутнув головою. — Кубанці... Рано дуже повісили голови. Ще таких ділов натворити можна, що тільки...

Старому шкуринцеві Мамрові зневажливо від цих слів. Адже це чув він, можна сказати, від молокососа проти нього. Що робив тоді цей молокосос, коли він, Мамро, із загонном Шкуро наробив „ділов“?

Йому хотілося заперечувати проти рухів Миколи, хотілося вилаяти, але... Що з того, що Микола молодший проти нього? Адже Микола тепер говорить краще за нього. У Миколиних рухах і в розмові більше рішучості, більше здібності, вміння. Хіба не Микола тепер вчить тактики, вчить боротьби? Хіба в Миколиних рухах, у мові не вчувається сили, упевненості?

І Мамро мусив скоритись Миколі. Дарма, що Микола молодший, що проти нього він тільки хлоп'я. Це так. Але це ще не все. Микола виріс на очах, дійшов „науки“ і тепер став здібніший за нього. Мамро вже пробачив Миколі, що він переміг його, Мамрову, тактику, вихопив з руки карти. Він уже скорився йому. Мовчки дивився на молодого Думенка, чекав, що він скаже присутнім.

— Вояки - и! — ще додав Микола — По-вашому, без горілки й говорити нема чого? Дешеві вояки стали. Дешеві...

Самому нестерпно хочеться приступити скоріше до справи. Хочеться скоріше дати завдання оцим. Хочеться, щоб скоріше діяли, щоб не губили часу, щоб робилося вдень, уночі, сьогодні, цю мить, негайно.

— Не вішайте носа!

Здвигнув плечима, розправив їх, ніби після застоюнки.

— Із ними жити, треба по-їхньому робити. Треба робити так, щоб це здавалося, що ти „їхній“ на сто процентів. Своє роби вміючи, щоб багатьом воно здавалося правильним, а ти, тим часом, роби своє діло чужими руками, гуртуй людей...

Легко опустився на лаву, сів на покуті. Витримував коротеньку паузу. Тим часом ще раз оглянув присутніх, простежив на їхніх обличчях, як вони ставляться до його слів.

Присутні слухали уважно. З них, здавалося, ніхто й не кліпнув очима.

— Нам треба зібрати всіх наших, узяти ставку на втягування в нашу справу людей. І треба дбати, щоб дещо робити чужими руками. А зробити нам треба...

* * *

Вже кілька день не було дощу. Тепер ото цілими днями ферцое на небі сонце. Проте, вода не спадала. В окремих місцях вода в Кубані доходила до самого вершечка дамби і, здавалося, от-от хотіла переллятися через вінця берегів, зливати холодним язиком цілий широкий степ, все, що було по дорозі, закружляти по широкому степу мутними бурунами хвиль і понести їх ген-ген хто-зна куди.

Люди, що мусили б приступити до іншої праці, повинні були ще й досі вартувати удень і вночі по узбережжю, щораз підрівнюючи береги, підсипаючи землі на дамбу.

Люди, стомлені кількаденною боротьбою з водяною стихією, мусили стерегти по узбережжю невідступно, стерегти кожен порух річки—цього найзагрозливішого тепер їм ворога.

Виставившись дамбою один-в-один, ніби в окопах на фронті армійці, люди стерегли кожен рух річки, кожен її натяк на надання сили в окремому місці, застерігаючи від можливих наслідків.

— Сю-у-ди-и! — чулося то в одному місці, то в другому.

І, ширивши між собою віддалення, мусили поступатися людьми, щоб перекинути частину на інше місце, на небезпечнішу ділянку.

Станичні керівники там. Вони, змобілізувавши всіх працездатних у станиці, вислали до річки. Сами ж раз-у-раз показувалися то пішки, то верхи коло охорони.

Стояли на сторожі в день, стояли вночі. Покинути не можна й на мить. Кожна мить, тільки мить могла принести незчисленні

збитки. Загрозу треба було відвести, не припускати. І люди віддавали багато уваги, щоб не припустити розливу ріки по стегу, щоб не припустити загибелі врожаю.

А Кубань вирувала.

З краю загати першої бригади стояв Микола Васильович Книш. Зранку ще, коли він знову прийшов до бригади хворий—так сказали присутні—і на вмовляння бригадира піти додому відмовився,—його поставили саме тут, визначивши найкоротше віддалення.

Цілий день кволо вештався Микола Васильович, але на вмовляння бригадирове не приставав. Він нетривко тримав у руці заступа, знизу ледве підсував угору дрібніше груддя, не докидаючи на насип. Там простояв він цілий день і зостався на ніч. І тільки раз пожалівшись сусідові:

— У грудях іть бозна чого коле дуже...

Денне ярке сонце змінив вечір. Вечір повернувся спиною до сонця, затулив його зовсім від людей, закутав темним простирадлом усі його многоруки проміння.

Щоб роздивлятися поночі, як іде вода й чи не пролізла вона буває вужем десь крізь дамбу—в руках у людей з'явилися, зроблені нашвидкуруч, смолоскипи. Від смолоскипів стало трохи видніше. Та й то тільки поблизу.

Всі оці дні, відколи з'явився до станиці Думенків Микола, Книш ходив мов неприкаяний. На нього лягла якась пудаства вага, ніби хтось поначеплював гирі. Ото хоче він розігнутися, вистягнути плечі, а воно тисне, тягне, давить. І ходить він тепер так день-у-день, тицькає сюди й туди, а чи в діло воно—не знає.

„Гостем“ вибитий з колії, ходить тепер Микола Васильович мов неприкаяний. Ходить із збаламученими думками, які все вирують, ростуть як на дріжджах, ростуть щомить угору, виростаючи до недосяжного розміру.

— Як же це?

Думенко наstownує на зовсім інше, наговорює хто-зна чого, наганяє страхів. А ще... він кличе до себе людей таких, що не розбери хто. Серед них не тільки колгоспники, а й одноосібники.

— А про що вони радилися?..

Ті зібралися в його хаті, а про що вони говорили—Микола Васильович не знає. Догадується тільки, що говорили там не за те, щоб налагодити колгосп, щоб якось колгоспникам краще жилося в колгоспі. Догадується Микола Васильович, зважає. Так ото й іде час. Час іде, а Микола Васильович стоїть мовчки на одному місці. На спалому обличчі його лягає рожево-рудуватий світ від смолоскипів. Той світ випирає більше назовні давно-давно неголену бороду й широкі, одвислі вниз вуса.

А стрімка вода така скоро й прудка. Ледве хто зазивається

десь,—може тільки на хвилину затримає рух,—вона себе дає уже знати.

Микола Васильович стоїть нагорі задумавшись. Стежить, щоб не пішла вода через верх, щоб не скакнула вона стрибком через дамбу вниз і не сплила бурунами по широкім степену. Стоїть нагорі, а того й не помітив, як вода внизу вже сочиться цівочкою і, як те блювотиння у п'яного, розповзається там, тільки чимраз збільшуючися.

— Що це ви?—раптом обірвав його думки бригадир, помітивши небезпеку від буравної води.

Бригадир вихопив із рук у Книша заступа й чимдуж став закидати просочувану цівочку, старанно втоптуючи ту місцину.

— Давай сюди!—крикнув він до інших бригадників, бо побачив, що самому не пустити води уже неможливо.

* * *

Тим часом, як усі керівники й колгоспні бригади зайняті на березі річки, друга, незначніша частина станиці жила іншим життям.

Від поодиноких постатей-верховодів вказівки, ніби та сполохана чорна зграя галок, розліталися до багатьох. Слова заповзали в голови, гризли неймовірно настирливо мозок, виштовхуючи з нього безліч недокінчених думок, що кінець-кінцем тулилися в одно, в одну думку.

„Треба запасатися хлібом хто як зуміє, бо держава забере все, і ми зостанемося голодні“.

Жінки, зібравшись удвох-утрьох, пересуджують те на різні лади, наказуючи одна одній, щоб же не казали про це нікому. Можна розказати хіба комусь найближчому „по секрету“, а говорити кому попало не слід, бо можна попастися й відповідати.

Вужами повзуть ті чутки, забираються далеко-далеко, оповивають людей, що прагнуть подбати за себе, за існування тільки власного „Я“.

Кушнірка спіткала якось Ковбичку. Власне не спіткала на вулиці, а зайшла до неї додому.

— Чи чула ти, Домахо?

— Що?

— Я й не знаю до чого воно йдеться... Он говорять, що голодна з косою на нас чигає, як, кажуть, було на Волзі.

Ковбичка, мов та кішка, що, стережучи мишей, боїться зробити й найменший шелест, боїться, щоб не сполохати й не відвернути здобич. Вона витягнула вперед голову і ловить від неї кожне сказане слово.

Кушнірка заклопотано, ніби лихо тяжке спало саме їй на голову, втирає кінчиком хустки сльозу. Кушнірка мовить скривившись, немов крізь неймовірний біль:

— Ото, Домахо, що його й тее...

Сусідка погоджується з нею. Сусідка, на згоду з нею, і собі в такт киває головою. А Кушнірка думає вже про інше, говорить, за чим прийшла до Домахи:

— Он у колгоспі „Жовтень“, може ти знаєш, Якименків Іван тільки й прожив з того, що минулого року назбирав по стегу колосся. Казали, що хвалився сам. „Ото, каже, піду й збираю колосся. А коли поблизу немає нікого, тоді ще жменю якусь одріжу з копички“. Тим і вижив чоловік.

— Та воно,— додала Домаха,— коли хто вміє, то й не страшно йому, із хлібом сидітиме. А як по-дурному, то й...

— Еге. Казали що й продавав ще. А по весні, воно було дороге, то й справився. А вже цього року буде трудніше. Таке говорять, то хоч...

Домаха сякнулася в кінчик фартуха, втерлася ним і, держачи так фартух за крайок, схрестила руки на грудях.

— Це вже і хто знає, куди воно йдеться. От зігнали до купи, щоб побрать в усіх, мовляв, воно ж не ваше...

— Іменно, до того йде. А ми, як будемо дурні, то своїм хлібом годуватимемо тільки чужих, а собі зуби держи на кілок.

— Може й таке,— погодилася з сусідкою Домаха, крутнувши головою.

— Таке-таке. А, щоб не було так, щоб не пропадять з голоду тим, хто робить хліб, треба оброзумітися.

І трохи постоявши та поговоривши ще— про се, про те— додала:

— Увечері ти заходь до мене. Можна взяти ще когось із вірніших і підемо. Ну його до біса, щоб я на хлібу жила та ще й голодувала! Наберемо може хоч по мішку колосся, усе ж поміч буде.

Станицею, поміж тими людьми, що їх не загнала на узбережжя річки загроза води, стелються димом на сиру погоду оці чутки.

Чутки розповзаються тихо-тихо, заповнюють усі вулиці, повзуть на околиці.

— Декрет написали он такий, що господи...

— Коли не припасемо для себе сами...

Роти розчиняються нашвидкуруч... Одна не встигне розчинити свого, щоб не розказати, а друга вже його розкрила, слухає, ловить і збирається тут же передати комусь із своїх найближчих. Одна від одної ковтають сказане, як корова на пастві траву, щоб потім ригати та пережовувати.

Чутки оті заповзають у певний гурт, збаламучують його, підбирають певніших, хто не скривдить наміру розповідача.

— Не припасеш...

— А воно тепер коло річки усі, і копиці...

— Не припасеш, тоді...

Треба б тільки великі й гострі ножиці...

(Далі буде).